

SOCIÁLNÍ STUDIA

SOCIAL STUDIES

2/2024
ročník XXI

SOCIÁLNÍ STUDIA

ročník 21 / číslo 2 / rok 2024

Sociální studia/Social Studies jsou odborným recenzovaným časopisem. Jeho zaměření je primárně sociologické, avšak přijímá také sociologicky poučené a sociologicky relevantní příspěvky z jiných sociálněvědních a humanitních oborů. Vítány jsou studie, které nabízejí nové cesty k porozumění společenským otázkám, či originální kritické komentáře k aktuálně probíhajícím debatám v sociologii a sociálních vědách. Časopis je otevřený příspěvkům reflektujícím nově se vynořující a provokativní otázky substantivního, konceptuálního, teoretického či metodologického charakteru.

Sociální studia vycházejí dvakrát ročně.

ŠÉFREDAKTOR

Pavel Pospěch

VÝKONNÁ REDAKTORKA

Barbora Hubatková

KONTAKT

Adresa: Sociální studia, Fakulta sociálních studií MU, Joštova 10, Brno, 602 00

E-mail: socstud@fss.muni.cz

REDAKČNÍ A EDIČNÍ RADA

Jan Balon (Univerzita Karlova, Praha)

Pavel Barša (Univerzita Karlova, Praha)

Andrea Baršová (Úřad vlády ČR, Praha)

Michael Buchowski (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań)

Martin Bútora (Institút pre verejné otázky, Bratislava)

Hana Červinková (Dolnośląska Szkoła Wyższa, Wrocław)

Slavomíra Ferenčuhová (Sociologický ústav AV ČR, Praha)

Andrej Findor (Univerzita Komenského, Bratislava)

Ivan Chorvát (Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica)

Zuzana Kusá (Slovenská akadémia vied, Bratislava)

Kateřina Lišková (Masarykova univerzita, Brno)

Radim Marada (Masarykova univerzita, Brno)

Miroslav Marcelli (Univerzita Komenského, Bratislava)

Petr Mareš (Masarykova univerzita, Brno)

Ladislav Rabušic (Masarykova univerzita, Brno)

Maxmilián Strmiska (Univerzita Hradec Králové)

Jaroslav Střítěcký (Masarykova univerzita, Brno)

Dana Sýkorová (Univerzita Palackého, Olomouc)

Csaba Szaló (Masarykova univerzita, Brno)

Václav Štětka (Loughborough University)

Jan Váně (Západočeská univerzita, Plzeň)

Roman Vido (Ostravská univerzita, Ostrava)

MEZINÁRODNÍ EDIČNÍ RADA

Jeffrey Alexander (Yale University, USA)

Rowland Atkinson (University of Sheffield, UK)

Andrea Brighenti (Trento University, Italy)

Elisabete Figueiredo (University of Aveiro, Portugal)

Paul Higgs (University College London, UK)

Mervyn Horgan (University of Guelph, Canada)

Hubert Knoblauch (Technische Universität Berlin, Germany)

Agnieszka Kościńska (University of Warsaw, Poland)

Laszlo Kulcsar (Penn State University, USA)

Dmitry Kurakin (National Research University Higher School of Economics, Russia)

Monika Mynarska (Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, Poland)

Nina Peršak (University of Ljubljana, Institute for Criminal Law Ethics and Criminology, Slovenia)

Philip Smith (Yale University, USA)

Simon Susen (City, University of London, UK)

SAZBA

Vladimír Ludva (Brno)

www.ludva.cz

GRAFICKÁ ÚPRAVA OBÁLKY

Olga Štaffa

KOREKTURA ČESKÝCH TEXTŮ

Veronika Ptáčková, Zuzana Resslerová, Zdeněk Švehla

KOREKTURA ANGLICKÝCH TEXTŮ

Benjamin Vail

© Fakulta sociálních studií MU, ISSN 1803-6104 (online), MK ČR E 15090

Vydáno v prosinci 2024

Podrobnější informace o aktuálně vypsáných tématech a elektronické verze textů naleznete na internetových stránkách časopisu (https://journals.muni.cz/socialni_studia).

Časopis je veden v databázích Scopus, ERIH PLUS, EBSCO, Ulrich's Periodical, ISSN Portal a DOAJ.

SOCIÁLNÍ STUDIA 2/2024

STUDIE

- Frank Heuts, Annemarie Mol
Co je to dobré rajče: Případová studie hodnocení v praxi 9
- Matouš Jelínek
Vzdělávání jako nástroj rozvoje: vzdělávací strategie a pedagogická autorita neziskových organizací v práci s romskými dětmi a mládeží 27
- Marie Schindler, Vojtěch Pelikán
Dilemata zelené matky: proměna environmentálně příznivého spotřebního chování očima prvorodičky 45
- Martina Kolářová Veverková
Prekarita práce v období pandemie Covid-19 v perspektivě struktury a subjektivity 65
- Dana Hamplová, Lucie Marková
Parental Aspiration, Book Ownership, and Scholarly Culture 87

Sociální studia / Social Studies is an academic peer-reviewed journal primarily aimed at a sociological readership, but its orientation is pluralistic and interdisciplinary. It accepts sociologically informed and relevant contributions by scholars in other fields of the social sciences and humanities. We appreciate articles that offer new ways of understanding social issues as well as innovative critical commentary on current debates within sociology and the social sciences. The journal welcomes articles reflecting on emergent and challenging issues: substantive, conceptual, theoretical, and methodological.

The journal is published biannually.

EDITOR-IN-CHIEF

Pavel Pospěch

MANAGING EDITOR

Barbora Hubatková

CONTACT

Address: Sociální studia, Fakulta sociálních studií MU, Joštova 10, Brno, 602 00

E-mail: socstud@fss.muni.cz

EDITORIAL BOARD

Jan Balon (Charles University, Prague)

Pavel Barša (Charles University, Prague)

Andrea Baršová (The Office of the Czech Republic Government, Prague)

Michael Buchowski (Adam Mickiewicz University, Poznań)

Martin Bůtora (Institute for Public Affairs, Bratislava)

Hana Červinková (University of Lower Silesia, Wrocław)

Slavomíra Ferenčuhová (Czech Academy of Sciences, Prague)

Andrej Findor (Comenius University, Bratislava)

Ivan Chorvát (Matej Bel University, Banská Bystrica)

Zuzana Kusá (Slovak Academy of Sciences, Bratislava)

Kateřina Lišková (Masaryk University, Brno)

Radim Marada (Masaryk University, Brno)

Miroslav Marcelli (Comenius University, Bratislava)

Petr Mareš (Masaryk University, Brno)

Ladislav Rabušic (Masaryk University, Brno)

Maxmilián Strmiska (University of Hradec Králové)

Jaroslav Střítecký (Masaryk University, Brno)

Dana Sýkorová (Palacký University, Olomouc)

Csaba Szaló (Masaryk University, Brno)

Václav Štětka (Loughborough University, Loughborough)

Jan Váně (University of West Bohemia, Pilsen)

Roman Vido (University of Ostrava, Ostrava)

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

Jeffrey Alexander (Yale University, USA)

Rowland Atkinson (University of Sheffield, UK)

Andrea Brighenti (Trento University, Italy)

Elisabete Figueiredo (University of Aveiro, Portugal)

Paul Higgs (University College London, UK)

Mervyn Horgan (University of Guelph, Canada)

Hubert Knoblauch (Technische Universität Berlin, Germany)

Agnieszka Kościańska (University of Warsaw, Poland)

Laszlo Kulcsar (Penn State University, USA)

Dmitry Kurakin (National Research University Higher School of Economics, Russia)

Monika Mynarska (Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, Poland)

Nina Peršak (University of Ljubljana, Institute for Criminal Law Ethics and Criminology, Slovenia)

Philip Smith (Yale University, USA)

Simon Susen (City, University of London, UK)

TYPESET

Vladimír Ludva (Brno)

www.ludva.cz

DESIGN

Olga Štaffa

PROOFREADING

Benjamin Vail

Veronika Ptáčková, Zuzana Resslerová, Zdeněk Švehla

© Faculty of Social Studies, MU, ISSN 1803-6104 (online), MK ČR E 15090

Issued in December 2024

Detailed information about the currently announced topics and electronic versions of the texts can be found on the journal website (https://journals.muni.cz/socialni_studia).

The journal is cited by Scopus, ERIH PLUS, EBSCO, Ulrich's Periodical, ISSN Portal, and DOAJ.

SOCIAL STUDIES 2/2024

ARTICLES

- Frank Heuts, Annemarie Mol
What Is a Good Tomato? A Case of Valuing in Practice 9
- Matouš Jelínek
Education as Development Tool: Educational Strategies and Pedagogic Authority of NGOs Working with Roma Children and Youth 27
- Marie Schindler, Vojtěch Pelikán
Green Mother's Dilemmas: First-Time Moms' View of Transformation of their Environmentally Conscious Consumption 45
- Martina Kolářová Veverková
Precarity of Work during the Covid-19 Pandemic in the Perspective of Structure and Subjectivity 65
- Dana Hamplová, Lucie Marková
Parental Aspiration, Book Ownership, and Scholarly Culture 87

STUDIE

Co je to dobré rajče: Případová studie hodnocení v praxi¹

What Is a Good Tomato? A Case of Valuing in Practice

Frank Heuts, Annemarie Mol

ABSTRACT As a contribution to the field of valuation studies this article lays out a number of lessons that follow from an exploratory inquiry into ‘good tomatoes’. We held interviews with tomato experts (developers, growers, sellers, processors, professional cooks and so-called consumers) in the Netherlands and analysed the transcriptions carefully. Grouping our informants’ concerns with tomatoes into clusters, we differentiate between five *registers of valuing*. These have to do with money, handling, historical time, what it is to be natural, and sensual appeal. There are tensions between and within these registers, that lead to clashes and compromises. Accordingly, valuing tomatoes does not fit into inclusive formal schemes. Neither is it simply a matter of making judgements. Our informants told us how they *know* whether a tomato *is* good, but also revealed what they *do to make* tomatoes good. Their valuing includes activities such as pruning tomato plants and preparing tomato dishes. But if such activities are meant to make tomatoes good, success is never guaranteed. This prompts us to import the notion of *care*. Care does not offer control, but involves sustained and respectful tinkering towards improvement. Which is not to say *in the end* the tomatoes our informants care for are good. *In the end* these tomatoes get eaten. And while eating performs tomatoes as ‘good to eat’, it also finishes them off. Valuing may lead on to destruction. An important lesson for valuation studies indeed.

KEYWORDS valuation, valuing, practice, performativity, eating, food, care, tomatoes

Tento text se odvíjí od otázky: „Co je to dobré rajče?“ Naším cílem však není podat na tuto otázku vyčerpávající odpověď. Ne že bychom se o to nemohli pokusit. Zajisté by bylo možné shromáždit názory řady expertů a na jejich základě vyslovit obecný soud. *Tohle* je pět (nebo dvacet sedm) kritérií, vůči nimž se rajče musí osvědčit, aby si zasloužilo přívlastek „dobré“. Pokud hledáte takový druh poznatků, tenhle článek vás pravděpodobně zklame.

Sociální studia / Social Studies 2/2024. S. 9–26. ISSN 1803-6104. <https://doi.org/10.5817/SOC2022-20991>

¹ Původní text vyšel v roce 2013 v časopise *Valuation Studies* 1(2): 125–146. Překlad do češtiny vznikl v návaznosti na konferenci České sociologické společnosti „Sociologické reflexe“ spolupořádané Katedrou sociologie FSS MU (23. – 25. 6. 2021), na které autorka textu vystoupila se zvanou přednáškou. Překladatel děkuje Annemarie Mol za ochotu zabývat se spolu s ním spleťmi českého překladu.

To neznamená, že naším cílem je kritika činností, jejichž prostřednictvím se hodnocení rajčat provádí, či odhalování jejich pozadí – ať už se jedná o finanční zájmy, politickou moc, nebo touhu odlišit se a vyniknout. Namísto toho nás zajímá hodnocení samotné: Co je to vůbec za činnost? Co vzniká prostřednictvím praxí, v nichž jde o kvalitu věcí, jako jsou rajčata? Jednoduše řečeno, chceme zkoumáním „dobrého rajčete“ obohatit teoretický repertoár studií hodnocení, rodícího se interdisciplinárního oboru, jehož ambicí je propojit rozličné přístupy k „hodnotám“, dříve pěstované odděleně.²

Předním tématem studií hodnocení jsou způsoby, jimiž se prostřednictvím posuzování zboží ustavuje jeho cena.³ Ale peníze a trhy nepředstavují jediný kontext, v němž je hodnocení prominentní aktivitou. Tak třeba sociologové kultury se zabývají otázkou, jak hodnoty souvisejí s fenoménem, jemuž říkají *vkus*; filosofové považují za důležitou *normativitu* a věnují se jejímu třídění na různé druhy; sociologové vědy a technologií si lámou hlavu nad tím, jak studium zjednávání *kladů a záporů v praxi* propojit se studiem zjednávání objektů a subjektů v praxi; výzkumníci věnující se péči analyzují úlohu zdraví, sociálního zabezpečení a dalších cílů lokálně považovaných za *zlepšení* a antropologové hloubají nad povahou

² Možnost studovat objekty, jako například rajčata, se sociálním vědcům otevřela díky výzkumu „sociálního života věcí“ (Appadurai 1986). Současně tento druh bádání pěstovala sociální studia vědy a technologií, která zkoumají „věci“ hrající roli objektů vědy a/nebo formující nějakým způsobem technologie a která tyto „věci“ zároveň konstruují i dekonstruují (Law 2002). O vztahu věcí a hodnot viz Meyers (2002).

³ Skutečnost, že se anglický termín „valuing“ („ohodnocení“ či „oceňování“) používá primárně v kontextu výzkumů ekonomické hodnoty (viz např. Greaber 2002), jsme si uvědomili až v době, kdy už jsme se hodnocením nějakou dobu zabývali. Rozhodli jsme se tohoto termínu přidržet, protože nám došlo, že se „studia hodnocení“ musejí věnovat široké škále „modů hodnocení“ (viz Helgesson a Muniesa 2013). Způsob, jímž pracujeme, je inspirován prací francouzských pragmatiků (viz např. Thévenot 2001; Méadel a Rabeharisoa 2001; Hennion 2004; Latour 2005).

vtělených *požitků*.⁴ Inspirováni touto pestrou literaturou, rozhodli jsme se promyslet „hodnocení“ s pomocí studie věnované jednomu výmluvnému případu. Došli jsme totiž k závěru, že tvorba bohatého teoretického repertoáru nespočívá ani tak ve výkladu průkazných zevšeobecnění, jako ve vrstvení různorodých případů a studiu jejich zvláštností. Případ „dobrého rajčete“ není ani obzvláště výjimečný, ani politicky výbušný. To jsme považovali za výhodu: nenápadné případy poskytují výzkumníkům jistou svobodu, a přitom nabízejí překvapivé vhledy, navzdory – nebo možná právě v důsledku – své všednosti.

Jelikož jsme se chtěli dozvědět, co je to „dobré rajče“, potřebovali jsme mluvit s lidmi, kteří o dobrých rajčatech něco vědí. Jenže kdo je skutečný expert na „dobrá rajčata“? V Nizozemí, kde jsme je zkoumali, je expertů na rajčata mnoho. Nizozemí je střediskem šlechtění, pěstování, zpracování a prodeje rajčat. Rajčata jsou součástí mnoha oblíbených holandských pokrmů. Franku Heutsovi, který měl rozhovory na starosti, se podařilo udělat interview s představiteli mnoha různých světů: se šlechtiteli, zemědělci, obchodníky, zpracovateli, profesionálními kuchaři, jakož i s takzvanými spotřebiteli (kteří mu vyprávěli o kupování, zpracovávání a požívání rajčat). Celkem nahrál a doslovně přepsal třináct rozhovorů.⁵ Mluvíme o všech komunikačních partnerech jako o „expertech“, protože nás nezajímá třídění lidí na odborníky a na ty, kteří odbornými vhledy nevládnou, tedy takzvané laiky. Zajímají nás spíše různé způsoby hodnocení, jak se projevují ve specifických praktikách. Považujeme všechny komunikační partnery za experty na praxe, jichž se rutinně účastní, ať už je jejich účast v nich vedena zájmem profesionálním nebo soukromým. Přidanou hodnotou označení komunikačních partnerů za experty bylo, že nám umožnilo zvědavě analyzovat data, aniž bychom sami museli být vždy ti nejchytřejší.

Cílem rozhovorů bylo prozkoumat hodnocení rajčat *v praxi*. Ideální by bývalo bylo udělat terénní výzkum a sledovat naše komunikační partnery při všech praktických činnostech, které se rajčat nějak týkají. To by ale nebylo příliš praktické *pro nás*. Měli jsme málo času, potřebovali jsme prozkoumat mnoho různorodých činností, a navíc jsme zjistili, že mnozí komunikační partneři nechťejí být pozorováni, ať už protože se nechťejí nechat rušit při práci, nebo se jim nechce výzkum vyjednávat s nadřízenými. Jelikož nás zajímalo především hodnocení jako činnost, rozhovory mohly fungovat jako užitečná náhrada pozorování. Vyzvali jsme tedy svoje komunikační partnery, aby se stali svými vlastními etnografy – anebo, protože předmětem rozhovorů nebyl kmen, ale praxe – svými vlastními praxiografy.⁶ Klíč k úspěchu praxiografického bádání spočívá v tvrdošijném dotazování se na specifika činností, které komunikační partneři považují za samozřejmé. To jim pomáhá neztratit se ve výkladech vlastních názorů a podívat se na vlastní činnosti z nového úhlu pohledu. Během

4 Naše počáteční potýkání se s tématem chuti (viz Mol 2011 a Mann et al. 2011), filosofie (viz Mol 2008b), propojení ontologie a normativity (viz Mol 2012) a požitků (viz Mol 2014).

5 Všechny rozhovory byly vedeny v holandštině a posléze plně přepsány (i když nikoli podle standardů konverzační analýzy, protože to jsme vzhledem k našemu zájmu nepovažovali za nezbytné). Do angličtiny jsme přeložili pouze citované úryvky. Jemnosti a drobné odchylky, jakož i významy vyjadřované volbou slov tak byly často ztraceny v překladu, i když jsme se snažili předat jádro sdělení co nejvěrněji.

6 Více o této metodě viz Mol (2002).

rozhovorů, jejichž průměrná délka se pohybovala kolem jedné hodiny, se s námi naši partneři štědře dělili o svoje zkušenosti. Jakmile jsme měli před očima vytištěné záznamy jejich upřímně míněných a obsahově bohatých výpovědí, napadlo nás uspořádat je ve formě „rajčatových žitých světů“. Starý dobrý humanismus nám velel popsat jednotlivé typy výpovědí jakožto „světy“ otáčející se kolem lidských bytostí ve svém středu. Jakožto různé světy s různými lidmi ve svém středu, protože svět pěstitele rajčat se liší od světa spotřebitele a strasti a radosti prodejce jsou jiné než strasti a radosti šlechtitele rostlin. My jsme ale nechtěli studovat skupiny lidí, ale praxe hodnocení.⁷ A jak jsme se je snažili vysunout do popředí, začaly se vynořovat další možné způsoby uspořádání materiálu.

Jeden z nich spočíval v odlišení různých os, na nichž se vyznačují klady a zápory. Prvotní inspirací pro nás byl koncept „ekonomií hodnoty“, který v osmdesátých letech 20. století formulovali Boltanski a Thévenot.⁸ Jejich studie, vycházející z filosofického zkoumání soudů a ze sociologie kritiky, popisuje způsoby, jimiž běžní lidé („aktéři“) ospravedlňují své jednání jeho poměřováním s některými ze sedmi hodnotících škál nazvaných „ekonomie hodnoty“. Protože jsme ale nezkoumali ospravedlňování jednání (se zřetelem na politickou filosofii), ale hodnocení rajčat (jakožto příspěvek ke studiím hodnocení), naše teoretické nástroje se začaly rychle proměňovat. Namísto „hodnoty“ (tedy kvality) jsme začali mluvit o „hodnocení“ (tedy o aktivitě) a namísto o „ekonomiích“ (z nichž každá má jedno specifické měřítko) o „rejstřících“ (které se vyznačují sdíleným hlediskem, zatímco odpověď na otázku, co konkrétně je nebo není z tohoto hlediska *dobré*, se liší podle situace). Jednotlivé „rejstříky hodnocení“ jsme izolovali ze svých dat, v nichž se neobjevovaly jako do sebe uzavřené a neslučitelné entity, ale vykazovaly vnitřní napětí a vzájemné přesahy. Jelikož další dělení ve jménu větší čistoty nikam nevedlo, rozhodli jsme se nebrat výslednou komplexitu jako analytické selhání, a naopak ji přijmout jako empirický fakt o hodnocení „dobrých rajčat“.⁹ Díky napětí existujícímu uvnitř jednotlivých rejstříků i mezi nimi jsme se při analýze dokázali ubránit opakování

⁷ Kdybychom popsali různé „světy“ přináležející k různým sociálním skupinám, tak jak by to udělali zastánci symbolického interakcionismu, mohli bychom se zabývat například tím, jak se tyto světy vztahují jeden k druhému, jak se střetávají, nebo jak sdílejí „rajče“ coby „hraniční objekt“ (srovnej Star a Griesemer 1989). Touto cestou jsme se nevydali, ačkoli jsme podobně jako proponenti symbolického interakcionismu zkoumali *hodnocení* spíše jako něco, co naši komunikační partneři *dělají*, než jakožto cosi, co je utvářené nebo rámované „kulturou“, jak by to nejspíš učinili strukturalisté. Inspirativní příklady takového přístupu viz Watson a Caldwell (2005).

⁸ Překlad do angličtiny viz Boltanski a Thévenot (2006). Koncept ekonomii se opírá jak o klasická díla západní filosofie, tak o inspirativní případové studie zahrnující široké pole empirického materiálu od diskusí o návratnosti půjček, vedených v malých bankovních pobočkách, až po debaty o autentičnosti camembertu uchovávaného v lednici (viz Boltanski a Thévenot 1989). Jeden z recenzentů tohoto textu se podívoval nad tím, proč citujeme Boltanského a Thévenota, když se náš vlastní přístup od toho jejich tolik liší. Věříme, že explicitní zdůraznění tohoto konceptuálního posunu umožní našim čtenářům lépe pochopit, o co nám jde. Studií, které z Boltanského a Thévenotova přístupu vycházejí, a přitom ho opouštějí, je bezpochyby celá řada. Viz např. Dodier (2012).

⁹ Argument, že sociálně-vědní výzkum nemá skrývat složitost a neuspořádanost světa, ale hledat způsoby, jak je zvýraznit, viz Law (2004).

samozřejmostí, aniž bychom si pracně budovali kritický odstup. Rejstříky hodnocení jsou znavovány samozřejmostí ve *vzájemných* stfětech. Jeden druhému slouží jako kritika.

Hodnocení rajčat však není pouze složitě; je rovněž *performativní*. Jak před nedávnem navrhl Vatin, studia hodnocení by se neměla věnovat pouze *hodnocení*, tedy činnosti, jejímž prostřednictvím jsou věci klasifikovány jako hodnotné nebo bezcenné, ale rovněž *zhodnocování*, to jest činností dodávajícím věcem (větší) hodnotu.¹⁰ Naše zjištění hovoří ve prospěch jeho návrhu. Když jsme se svých informačních partnerů ptali na „dobrá rajčata“, nehovořili pouze o tom, jak *poznají*, které rajče je lepší a které horší, ale líčili nám také, co může člověk *udělat*, aby se lepším stalo. Zatímco však Vatin v dialogu s ekonomickými teoriemi situuje *hodnocení* do tržních mechanismů a *zhodnocování* do výrobních procesů, v případě dobrých rajčat jsou oba typy činností (jak uvidíme dále), relevantní od začátku až do konce. Či ještě lépe, jsou prakticky neoddelitelné. Zjišťování kvality a zlepšování se v případě rajčat prolínají. To je důvod, proč jsme Vatinův návrh označovat tyto dvě sady činností různými termíny – hodnocení a zhodnocování – nepřijali. Namísto toho používáme termín jediný: *hodnocení*. Tímto gerundiem označujeme všemožné způsoby dělání „dobrých rajčat“, od kontroly kvality a oceňování po přizpůsobování a zlepšování. Použitý termín „hodnocení“ má rovněž zdůraznit, že se jedná o aktivitu – pozor však, liberální pojetí „jednání“ zde není relevantní. Za prvé, naši komunikační partneři nejednají sami, ale v propojení s množstvím nejrůznějších entit (od vody přes čmeláky po nákladáky a ocet). A za druhé, ať už se tato sociomateriální uspořádání snaží sebevíc, úspěch není nikdy zaručen. A to je důvod, proč jsme si vzali na pomoc termín *péče*. Pečování je činnost, jež zahrnuje hodnocení – ať už máme o něco péči nebo o něco pečujeme, úběžníkem našeho konání jsou určité kvality. Pečování zároveň označuje činnost, která je nepřetržitá, založená na přizpůsobování se, zkusmá a co do výsledku otevřená. Avšak dříve než vyrazíme všechny svoje závěry, podívejme se blíže na případ *dobrých rajčat*.

Rejstříky hodnocení

Prvním rejstříkem hodnocení rajčat je *peněžní* rejstřík, využívaný při činnostech souvisejících s cenou. Většina rajčat, o nichž naši komunikační partneři mluvili, hrála nějakou roli v obchodních transakcích, při nichž rajčata putují z jedné rukou do druhé, zatímco opačným směrem proudí peníze. Peníze jsou ovšem důležité i pro amatérskou pěstitelku, která rajčata ani neprodává ani nekupuje: „Je to můj koníček. Když vezmu v úvahu cenu pozemku, semen, hnojivo a tak dále, pochybuji, že to vyjde levněji, než kdybych rajčata nakupovala na trhu. A to nepočítám svůj čas.“ Zdůrazňujeme-li, že v našem konkrétním případě nejsou

¹⁰ Viz Vatin (2013). Vatin staví svůj argument z části na možnostech francouzštiny, v níž se tyto dva typy činností nazývají v angličtině slovem „*valuation*“ označují buď jako „*évaluer*“, nebo „*valoriser*“; a z části na rozdílu mezi ekonomikou a ekonomickou sociologií studujících tržní vztahy a sociologií práce zabývající se výrobou. V oblasti studií jídla sice podobné dělení existuje také, avšak výroba zahrnuje zemědělství a analýza spotřeby se spíše než o cenu zajímá o „*kulturu stravování*“. Argument, že výrobu a spotřebu je třeba studovat společně, není v tomto oborovém kontextu ničím novým (viz např. Whatmore 2002).

peníze nejdůležitější hodnotou, jenom tím potvrzujeme jejich význam. A že peníze opravdu důležité jsou, o tom nemůže být pochyb. Jak nám sdělil jeden pěstitel: „Hnojiva používám co nejméně, protože hnojivo stojí peníze a nechci, aby se *to* dostalo do odpadních vod. Někdy se stane, že vám čísla vyletí nahoru, jako třeba koncentrace sodíku. Pak s tím musíte něco dělat.“ Jsou ale věci, s nimiž neuděláte nic. Svědectví dalšího pěstitel: „V Polsku letos hodně přšelo a ve Španělsku a Itálii měli studené jaro. Na takových věcech my vyděláváme.“ Jelikož se obchodování s rajčaty odehrává na značně rozsáhlém území, špatné počasí v Polsku, Španělsku či Itálii znamená, že pěstitelé v Nizozemí vydělají víc. Dalším důsledkem globalizace obchodu s rajčaty je, že velcí výrobci produktů z rajčat nakupují suroviny tam, kde jsou ceny nejnižší. Tohle nám řekl jeden z nich: „Holandská rajčata, prodávaná v krabicích nebo v malých přepravkách, stojí v supermarketu dvě eura. To znamená, že přímo u pěstitelů stojí zhruba euro za kilo. A to je strašně moc. My nakupujeme rajčata, která rostou na velkých polích a sklízí se strojově. Taková stojí nějakých deset centů za kilo.“ Velká pole ve Středomoří, kde není zapotřebí vytápění, plodí laciná rajčata. Pro kupující je nízká cena lákadlem. „Rajčata kupuji, když se objeví ve slevě,“ řekla nám jedna z nich. To znamená, že interpretace kladů v rámci peněžního rejstříku není jednoznačná. „Láce“ a „drahota“ jsou protikladné hodnoty. Přesto obě podtrhují důležitost peněz.

Druhý rejstřík hodnocení má co dělat s *manipulací* s rajčaty. V tomto rejstříku je jedním z klíčových hledisek křehkost. Čerstvá rajčata jsou křehká, a když se pomačkají, rychle se kazí. V tabulkách obchodníků není místo ani pro detailní popisy konkrétních vlastností surovin ani pro plynoucí čas. Při manipulaci s rajčaty jsou však obě tyto věci zásadní. Svědectví výrobce produktů z rajčat: „Hned po sklizni je odvážejí velkými nákladňáky do fabriky. Nemělo by to trvat déle než osm hodin. I když je ale třeba spěchat, nesmíte je navršit moc vysoko. Jen si to představte. Když je navršíte moc vysoko, hromada se zhroutí.“ Z tohoto pohledu je *dobré rajče* pevné rajče, které dobře snáší převoz, pokud s ním zacházíte opatrně. Ale i pevné rajče se nakonec zkazí. Tomu může odpomoci průmyslové zpracování. V továrnách procházejí rajčata úpravami, které jim dodávají na trvanlivosti. Když z nich připravíte protlak nebo kečup, když je zavaříte do konzervy nebo do lahve, zachováte pro budoucí použití i taková rajčata, která by se jinak zkazila. Co se však týče zacházení s čerstvými rajčaty, zdaleka nejde jen o pevnost. Při vaření jsou důležité i další ohledy. Poslechněte si výpověď jedné kuchařky: „Šťavnatá rajčata jsou fajn. Třeba do salátu. Na pečivo se ale šťavnaté rajče nehodí vůbec, protože pečivo nesmí nasáknout.“ Šlechtitelé chápou podobné problémy jako výzvy: Jak to udělat, aby si spotřebitel pochutnal na šťavnatém rajčeti i na křupavém pečivu? Jeden šlechtitel měl pro nás následující odpověď: „Vyšlechtili jsme rajče určené speciálně ke krájení. Jmenuje se *Intense*. Jedná se o produkt pro specifický segment trhu, konkrétně pro výrobu sendvičů a rychlé občerstvení. Z rajčete *Intense* šťáva nevyteče, ani když ho nakrájíte.“ Také v tomto rejstříku mají jednotlivé klady různé verze. Všechny ale mají co dělat s pohodlnou a bezpečnou manipulací.

V rámci třetího rejstříku se hodnocení provádí prostřednictvím začlenění posuzovaného objektu do *historického času*. Oslavována často bývá minulost. Jak nám řekl jeden spotřebitel: „Když jsem byl dítě, to byla rajčata! Ta měla chuť! Chutnala jako *opravdová* rajčata!“ V některých oblastech, zejména v Severní Americe, se vysoce cení takzvané „krajové“ nebo „staré odrůdy“. V odborné literatuře můžete najít celou řadu pasáží, které k minulosti

nostalgicky odkazují: „Krajové odrůdy jsou jako mateřství a jablečný štrůdl. Nemají chybu. Jsou symbolem společenského postavení.“¹¹ Taková úcta k minulosti se mezi nizozemskými experty na rajčata vyskytuje jen zřídka. I když někteří starší konzumenti vychvalovali rajčata svého mládí, výpovědi, v nichž komunikační partneři vyjadřují hrdost na *rozchod* s minulostí prostřednictvím inovací, byly v našich datech čtenější.¹² V kontextu podobných výpovědí se jedná o relativně nedávnou „minulost“, konkrétně o osmdesátá a devadesátá léta 20. století, kdy, jak to vyjádřil jeden z pěstitelů, „se nevěnovala dostatečná pozornost kvalitě“. Kolují historky o tom, jak si Němci v této době začali stěžovat, že holandská rajčata jsou lesklá a tvrdá, ale úplně bez chuti. Výpověď pěstitelky: „Když jim Němci začali říkat ‚vodní bomby‘, pochopili jsme, že s tím musíme něco dělat. Rozhodli jsme se, že změním postup. Oslovili jsme šlechtitele semen, přestali jsme používat pesticidy a vyladili jsme živiny. Přišli jsme také s novou značkou – *Tasty Tom*. Rajčata prodávaná pod tímto označením jsou sice o něco dražší, ale svoje místo na trhu si našla.“ Nadšení pro inovace je široce sdílené, jak nám potvrdila slova dalšího pěstitele: „Nemyslete si, že zemědělství je zaostalé, vyvíjí se naopak velmi rychle. Pořídili jsme si ultramoderní balicí stroj. A teď stavíme klimatizovaný skleník.“ Inovativní experimenty někdy recyklují tradiční prvky. Další výpověď první pěstitelky: „K opílování používáme čmeláky, takže jsme museli omezit pesticidy, protože čmeláci nám umírali příliš rychle. Začali jsme tedy experimentovat s přírodními pesticidy.“ Ať tak, nebo tak, v rámci tohoto rejstříku jsou *dobrá rajčata* umisťována na časovou osu. Přítomnost je odlišena od minulosti. Jak to vyjádřila jedna konzumentka: „Rajčata pro mě dříve byla prostě rajčata, nic víc. Používala jsem je hodně, aniž bych o nich přemýšlela. Před několika lety jsem začala kupovat ta malá, co se prodávají ve svazích, v malých vaničkách. Říká se jim *Tasty Tom*. Jsou mnohem chutnější. Dnes už si vybírám jen takhle malá, velká nekupuji.“¹³

Čtvrtý rejstřík mobilizovaný našimi experty je rejstřík *přirozenosti*. Podle tohoto rejstříku je dobré, když věci nejsou poznamenány nemístným zasahováním. Dokonce i experti – anebo právě oni? – pracující ve velké továrně na kečup a protlak, která se bez zpracovávání rajčat neobejde, tento rejstřík využívají. Jeden z nich nám ukázal leták, na němž jeho společnost hrdě propaguje klady svých výrobků sloganem „Nevyrábíme, pěstujeme!“ Krátký reklamní film o pěstování rajčat, z nichž se kečup Heinz vyrábí, má stejný slogan v názvu. Poselství zní, že to, co ve filmu vidíme, je biologický, nikoli průmyslový proces. Rajčata

¹¹ Tento výrok slavného amerického odborníka na rajčata Kanti Rawala pochází z knihy pojednávající nikoli o dobrých, ale o dokonalých rajčatech (viz Allen 2010, 69). Připadlo nám půvabné, že tu šlechtitel svým výrokem o „symbolu společenského postavení“ mobilizuje kritický sociologický repertoár. Abychom se ale nepletli! Sociologickou kritiku mobilizuje v rámci vlastního kritického postoje: fakt, že krajové odrůdy slouží jako symbol společenského postavení, ještě neznamená, že na nich není co zlepšovat a šlechtit.

¹² Připadá nám, že řadě Nizozemců nedělá problémy hledat chyby ani na mateřství a/nebo na jablečném štrůdlu. Hle, téma na další výzkum! O úskalích a radostech anglojazyčného psaní o holandském terénním výzkumu a o otázkách spojených s hodnocením a jazykem (viz Mol 2014; Kuipers 2006).

¹³ Z četby textů Gomartové a Henniona (1999) lze odvodit, že schopnost rozpoznat chutná rajčata není samozřejmostí, ale závisí na cviku a zaujetí. Jejich převratná studie se zabývá aktivitami nezbytnými pro pěstování „vášnivého zaujetí“ (viz též Hennion 2001 a 2007).

nejsou *výrobky*, jsou *přírodní*. Pokud se marketingovému oddělení firmy Heinz skutečně daří skrýt všechny průmyslové procesy nezbytné při pěstování a zpracování rajčat pro globální trh, lze to považovat za kousek vpravdě husarský. Marketéři přitom vycházejí z odůvodněného předpokladu, že spotřebitelé přirozenost zbožňují. Někteří naši komunikační partneři tento předpoklad svými výpověďmi potvrdili. Tohle nám řekl jeden profesionální kuchař: „Poslouchejte, když někteří [pěstitelé] používají hromadu pesticidů a dalších chemikálií, nelíbí se mi to. Nebudu u nich nakupovat. Jsem proti nadměrným zásahům.“ To ale neznamená, že přirozenost je nade vše. Nebo že je to něco, čeho lze – pomíneme-li svět reklamních materiálů – skutečně dosáhnout. Tady je výpověď pěstitelky: „Organicky pěstovaná rajčata, to je samozřejmě *fikce*. Mají samozřejmě své klady, jsou dobrá pro životní prostředí, dobře se prodávají. Když se ale spotřebitelům v novinách i jinde tvrdí, že se v organickém zemědělství nepoužívají žádné chemikálie, nevím, co na to říct. To prostě není pravda.“

Pátý a poslední rejstřík, který bychom tu rádi zvýraznili, pracuje se *smyslovým potěšením*. Podle tohoto rejstříku jsou rajčata dobrá, když lahodí smyslům. Které smysly je třeba potěšit? Tak zaprvé jsou tu vizuální vodítka. Jak nám to popsali jeden spotřebitel: „Vypadají dobře? Mají pěknou barvu, jsou hezky červená? Není na nich vidět nějakou plíseň, nejsou pomačkaná?“ Přitažlivý vzhled může být cílem sám o sobě – tak například v salátu se rajče musí „dobře vyjmát“. Vzhled ale rovněž odkazuje k dalším kvalitám: pomačkané rajče nebude brzy k ničemu a plesnivě rajče není k ničemu už teď. Ani jedno z nich nechutná dobře. Vizuální vjemy mohou sloužit jako vodítko pro posouzení chuti a textury. Někdy se ale může jednat o vodítka zavádějící. To byl problém „vodních bomb“, které vypadaly dobře, ale chuťově nestály za nic. Fakt, že vizuální vjemy mohou „zradit“ ty, kdo hledají lahodnou chuť, představuje problematický prvek, klíčový rozpor ve smyslovém rejstříku. Výpověď kuchařky: „Některá rajčata mají tuhou slupku. Vypadají sice dobře, ale je to proto, že jsou tvrdá, a tvrdá jsou proto, že jsou plná vody. Když se do nich zakousnete, budete zklamaní. Nemají žádnou chuť.“ Rejstříky tedy zahrnují také vnitřní rozpory. Třeba mezi vzhledem a chutí. Nebo vůní a chutí. Ideálem je rajče přitažlivé pro všechny smysly. „Když to shrneme,“ řekl nám jeden šlechtitel, „chcete rajče, které je kulaté, červené, dobře vypadá a má výbornou chuť.“¹⁴

Vztahy

Pět rejstříků se v našich datech neobjevilo náhodnou. Vydestilovali jsme je pečlivou analýzou, jako chemik destiluje prvky sloučeniny. Destilační postup byl jednoduchý: když jsme zjistili, že se ve výpovědích našich komunikačních partnerů opakovaně mluví o „penězích“, začali jsme všechny věty týkající se tohoto tématu označovat jednou barvou. Peníze byly červené, manipulace s rajčaty modré, historický čas růžový, přirozenost zelená a odkazy na

¹⁴ Antropologické studie chuti často vycházejí z tvrzení, že „na Západě“ je privilegovaným smyslem zrak, zatímco „jinde“ je důležitější čich nebo chuť (viz např. Howes 1991). Další studie upozorňují, že se při vytváření tělesných požiteků jednotlivé smysly doplňují; že člověk je „multisenzorickou“ bytostí. Jednou z pozoruhodných věcí, které jsme objevili v našich rajčatových datech, je množství a pestrost narativů o vztazích mezi zrakovými a chuťovými požitky. O šálení smyslů a hře s nimi – zejména v oblasti hmatu a chuti – viz Mann et al. (2011).

smysly měly přidělenou barvu žlutou.¹⁵ Tímto způsobem jsme nejprve vybrali věty vypovídající o jediném rejstříku hodnocení. Až do této chvíle jsme mluvili o výpovědích označených jednou barvou. Takové věty však tvořily v našich datech menšinu. Většina vět byla označena několika barvami, jelikož vypovídaly o kombinacích několika různých rejstříků. Přivedly nás k otázce, jak se rejstříky mají k sobě navzájem. Spolupracují? Existují situace, v nichž rajčata mají vícero různých kladů? Určitě existují. Někdy ale rejstříky hodnocení míří každý jinam. Jednomu rejstříku se musí dát přednost, nebo je třeba dosáhnout kompromisu. Kompromisu mezi různými klady a zápory lze dosáhnout různými způsoby. Než abychom vás unavovali vyčerpávajícím přehledem, nabídneme vám neúplný seznam výmluvných příkladů.¹⁶

Největší napětí panuje mezi peněžním a smyslovým rejstříkem. Výpověď pěstitelky: „Jsou lidé ochotní za kvalitu zaplatit?“ Odpověď na tuto rétorickou otázku zní: Ne dost. Mnozí naši komunikační partneři obšírně popisovali, jak se v této věci dosahuje kompromisů. Výpověď jiného pěstitele: „Chut' se zvažít nedá, my ale prodáváme po kilech. Musíte udělat kompromis a nabízet zboží, které slušně chutná, a navíc i něco váží.“ Kompromisní řešení rozporu mezi cenou a chutí hledají také lidé, kteří rajčata kupují a jedí. Kupují rajčata „za trochu vyšší cenu“, nikoli však „předražena“, aby si mohli dopřát zboží, které možná není „prvořádní“, ale má „uspokojivou kvalitu“. Zlatá střední cesta ale není jediným možným typem kompromisu. Někdy je možné přecházet z jednoho rejstříku do druhého podle okolností. Jak to popsal jeden spotřebitel: „Když potřebuji rajčata do těstovin, koupím nějaká levnější, protože tak jako tak zmizí v omáčce. Když dělám salát, koupím krásně červené rajče, nad kterým se sbíhají sliny. Je pro mě důležité, aby rajčata v salátu vypadala přitažlivě.“ V prvním kontextu, v případě výroby omáčky, vítězí cena, zatímco v jiném, při přípravě salátu, mají navrch smyslové požítky a rajčata musejí *vypadat chutně*. Napětí mezi cenou a smyslovým požítkem se dá vyřešit buď kompromisem (nalezením střední cesty), přiřazením jednotlivých kladů k různým situacím (tady je důležité to a tam zas toto), nebo nadřazením jedné hodnoty hodnotě jiné. Poslechněte si výpověď spotřebitelky týkající se rajčat *Tasty Tom*, o nichž jsme se již zmínili: „Ale ano, znám je. Párkrát jsem je koupila, když jsem pozvala na jídlo přítele. Chut'ově jsou opravdu dobrá. Výborná. Sama bych si je ale nekoupila. Jsou na mě moc drahá.“¹⁷

Smyslové požítky mohou být rovněž v rozporu s důrazem na bezpečnou manipulaci. Dobrým příkladem jsou kontroverze kolem používání lednic a chladicích vozů. Když se s rajčaty zachází šetrně a přepravují se chlazená, pomaleji se kazí. Jeden prodejce nám vysvětlil, že „za starých časů“, kdy rajčata bývala tvrdší a obsahovala méně cukru, fungovalo chlazení dobře. Jenže dnes je to jinak. „Měla by se uchovávat v mírných teplotách, řekněme kolem

15 Zpočátku bylo barev víc, ale vyřadili jsme ty, které se vyskytovaly jen zřídka. Váhali jsme také, zda podřadit všechny smyslové vjemy pod jednu kategorii nazvanou „smyslové požítky“, rozdělit skupinu výpovědí na vzhled a chuť, nebo zda raději použít nějaký obecnější termín, jako např. „kvalita“. Je zřejmé, že výběr způsobu třídění závisí na cílech výzkumu.

16 Inspirující analýza „komplexity“ v případě hodnocení projektu silnice v Pyrenejích (viz Thévenot 2002a).

17 Jelikož lidí s podobnými názory je hodně, pěstitelům se dosud nepodařilo prosadit „ekonomii kvality“ (Callon, Méadel a Rabeharisoa 2002), v jejímž rámci se kvalita cení nade vše a techniky sloužící k jejímu rozpoznávání jsou široce sdíleny.

nějakých šestnácti stupňů. V lednici se rajčata sice nekazí, zato však hořknou. Na chuť má chlazení opravdu špatný vliv.“ Jeden z kuchařů, s nimiž jsme hovořili, chlazení rajčat rezolutně odmítá. Rajčata nakupuje přímo u důvěryhodných pěstitelů věnujících se organickému zemědělství a neváhá za nimi sám cestovat z města na venkov, jen aby se úplně vyhnul chlazení. „Nakupuji u jednoho obchodníka s ovocem a zeleninou, který mi zboží dodává přímo sem, rovnou ke dveřím. Ten ale všechnu zeleninu chladí. U některých druhů zeleniny to nevadí, ale chlazené rajče, to mi můžete věřit, to je katastrofa. Když sem přijde nějaký kontrolor a vidí rajče, které nebylo vůbec chlazené, hned ho chce ochutnat. Víte proč? Protože lidi už vůbec nevědí, jak takové rajče chutná.“ Problém, který jednomu expertovi přijde tak důležitý, nechává druhého zcela chladným. Jedna spotřebitelka se nám svěřila, že dává rajčata do lednice. Proč? Naše otázka ji překvapila. „Proč dávám rajčata do lednice? Asi proto, že to tak dělala moje matka. Je to špatně?“ Když jí výzkumník objasní, že podle některých komunikačních partnerů rajčata chlazením ztrácejí chuť, je překvapena ještě víc. Napětí mezi chladnou racionalitou uskládňování a vřelou péčí o chuť se v praxi jen málokdy řeší kompromisem. Pro někoho je chlazení samozřejmostí. Pro jiné je to katastrofa.¹⁸

Pokud jde o vztah lahodné chuti a přirozenosti, mohou být někdy v souladu a jindy v rozporu. Jsou místa, kde rajčata z tak řečených „výroben“ zavrhnou, protože postrádají jak chuť, tak přirozenost. Jak nám řekla šéfkuchařka jedné luxusní restaurace: „Některá rajčata pocházejí z obrovských výroben, přímo gigantických. Zajedte si do Malagy, najdete tam obrovské pěstírny patřící Holanďanům, skutečné rajčatové plantáže. Vyrábějí rajčata pro [jména několika laciných supermarketů]. Jestli vás zajímá průmyslová výroba, tohle je něco pro vás. Šílenost. Nemá to žádnou chuť. Jíst se to nedá.“ To ovšem neznamená, že klady ceněné v rejstříku přirozenosti jsou vždy v souladu s těmi, které se kladně hodnotí v rejstříku smyslových potěšení. Mohou být také v rozporu. Výpověď pěstitele: „K pravidlům organického zemědělství patří zákaz používání draslíku. Když ale přidáte draslík, rajčata tolik nevyrostou, a malá rajčata jsou chutnější. Organicky pěstovaná zelenina většinou chutná skvěle, z mnoha různých důvodů. Co se ale rajčat týče, nefunguje to. Zákaz draslíku byl tragickou chybou.“ Narazili jsme na neslučitelný protiklad. „Přírodní“ rajče není tak dobré jako to, které bylo pohnojeno draslíkem, a naopak „sladké“ rajče, jež se díky přidání draslíku stalo chutnějším, není podle platných pravidel „přirozené“.

Péče

V rámci činností, o nichž nám vyprávěli naši komunikační partneři, není hodnocení vynášením soudů na základě faktů. Je důležitou součástí aktivit, jimiž experti o rajčata pečují.¹⁹

¹⁸ Mezi případovými studiemi, které inspirovaly Boltanského a Thévenota, najdeme jednu, jež se rovněž týká napětí mezi kvalitou a chlazením. Jde o to, zda lze camembert stále považovat za „autentický“, když uskládněním v lednici prodloužíme jeho životnost (Boisard a Letablier 1989).

¹⁹ V tomto ohledu se experti na rajčata podobají lidem zabývajícím se zdravotní péčí, kteří se stejně jako oni nevěnují primárně vynášení soudů, ale spíše se snaží situaci zlepšit – ať už „zlepšení“ na konkrétním místě a v konkrétní situaci znamená cokoli – viz např. Struhkamp, Mol a Swiestra (2009). Posun od *zdravotní péče k péči o rajčata* potvrzuje užitečnost přístupu, který péči nechápe

Ověřovali jsme to. V průběhu rozhovorů se Frank vždycky zeptal: „Kdybych měl od příštího týdne dělat vaši práci (nebo se starat o vaši domácnost), co bych musel dělat?“²⁰ Touto cestou jsme se dozvěděli leccos zajímavého o činnostech, jejichž cílem je *dosáhnout* dobrého rajčete. Jelikož kvality rajčat nejsou jednou a provždy dány, je možné je měnit. Tohle nám třeba řekl jeden kuchař: „I když se vám dostane do rukou nekvalitní produkt, můžete ho zlepšit, když s ním budete zacházet s láskou.“ Fakt, že kvality nejsou neměnnými charakteristikami objektů, neznamena, že se dají libovolně měnit. Spíše se proměňují za aktivního přispění expertů, ať už jsou to šlechtitelé, pěstitelé, výrobci, prodejci, kuchaři nebo strážníci. Dělat se toho dá hodně. V případě zlepšování rajčat je to zřejmé: pěstování je samá práce. Vezměte si například prostřihávání. „Na každém trsu necháváme šest rajčat. Když to necháte být, každý hrozen bude mít osm, devět, nebo deset rajčat. Když ale jejich počet prostřiháváním snížíte na šest, dosáhnete lepší kvality.“ Pak je tu zalévání. „Rajčata sázím do samozavlažovacích truhlíků, čtyřicet centimetrů nad zemí. Zalívat je můžete podle harmonogramu, podle množství světla, nebo podle ztráty hmotnosti, protože když se z rostliny vypařuje hodně vody, ztrácí na váze.“ Zapomenout se nesmí ani na ochranu proti parazitům. „Se škůdci bojujeme biologickými prostředky. Když do listů nakladou vajíčka molice, přidáme parazitické vosičky. Vosičky kladou vajíčka do vajíček molic, takže z vajíček se nakonec nevylíhnou molice, ale vosičky.“ A tak dále a tak podobně, náš seznam není ale zdaleka vyčerpávající.²¹

V interakci s rajčaty se naši komunikační partneři snaží *udělat je lepšími*. To znamená, že při hodnocení nejde jen o posuzování reality, ale také o hledání odpovědi na otázku, co je vhodné dělat, aby se realita proměnila. Vezměte si jako příklad zpracovávání rajčat. V rámci rejstříku přirozenosti neplatí zavařování, zahušťování a konzervování za činnosti zvyšující kvalitu, jelikož „jdou proti přirozenosti“. Pokud ale jde o peníze, zpracovávání vyhovuje nejen samotným zpracovatelům (kteří mohou vydělat peníze), ale rovněž spotřebitelům (kteří za konzervovaná rajčata zaplatí méně než za čerstvé plody). Zpracovávání je kladně hodnoceno rovněž v rámci rejstříku manipulace s rajčaty, protože díky němu rajčata zůstanou stravitelná – dobrá k jídlu – dlouho poté, co by se bez úprav dávno zkazila. Zpracovávání rajčat také usnadňuje manipulaci s rajčaty pro kuchaře ve velkých kuchyních, jelikož otevřít konzervu protlaku je pro ně mnohem jednodušší, než když si rajčata do omáčky musí sami oloupat. Tohle nám řekl jeden z nich: „Loupání rajčat nepatří k mým oblíbeným činnostem. Je to protivná práce. Nedělám to moc často. Když ale vařím polévku, jinak to nejde. Polévka, ve které plavou rajčatové slupky, nestojí za nic. Grrr. Takže mi nic jiného nezbyvá. Nebo si

jako podstatné jméno označující (sociální) oblast života, ale jako sloveso zahrnující spektrum různých činností. Viz též Mol (2008a) a příspěvky v Mol, Moser a Pols (2010). Toto pojetí péče rezonuje rovněž s Latourovým konceptem „záležitosti starostlivosti“ (viz Latour 2004).

²⁰ Rady, jak vypěstovat „dobré“ rajče nebo jak s rajčaty správně nakládat, představují bohatý literární žánr – o pěstování a zpracovávání rajčat (viz např. Gould 1992).

²¹ Seznam nezbytných činností by se ještě více prodloužil, kdybychom udělali rozhovory s dalšími experty, jako například s těmi, kteří vykonávají manuální práci (aniž by ji zároveň řídili) na polích, ve skladech a v továrnách. Absence rozhovorů s těmito lidmi patří ke slabinám této studie; avšak srovnaj např. Barndt (2002). Další její slabinou je, že jsme se omezili na komunikační partnery v Nizozemí, zatímco rajčata cestují na velké vzdálenosti, a představy o tom, jaké mají nebo jaké mají mít klady a zápor, se po cestě mění. O tom např. Rosset, Rice a Watts (1999).

trochu zašvindluju a použiji rajčata z konzervy.“ Potenciální zápory konzervovaných rajčat hrají roli v rejstříku smyslových požiteků. Polévka z protlaku není tak chutná jako polévka z čerstvých loupáných plodů. Nemusí to tak ale být vždycky a pro každého. „Do polévky dávám hodně čerstvých rajčat. Ale na konec vždycky přidám konzervu protlaku. Má pak mnohem lepší chuť!“

Hodnocení rajčat je vpleteno do činností nazývaných jinými jmény – pěstování, vaření, konzumování atd. A kompromisy mezi soupeřícími klady a zápory se spíše budují (materiálně) než nalézají (slovně). Záleží na tom, jak prakticky proveditelné je přizpůsobit svou činnost různým hodnotám. Vezměte si případ výrobce průmyslově vyráběných kečupů. Potřebuje rajče, s nímž se dobře manipuluje ve stadiu výroby (dobře snáší sklizeň zemědělskými stroji a dopravu) a z něhož se dá vyrobit kečup, se kterým se snadno manipuluje u večeře (z lahve nevytéká ani příliš rychle, ani příliš pomalu). Kečup kromě toho musí také lahodit smyslům (musí mít „správnou“ barvu, texturu a chuť). Pokud takové rajče neexistuje, je třeba ho vynalézt. A to je přesně to, co udělala společnost Heinz – a semena nové odrůdy si nechala patentovat. Náš informant z této společnosti je na tento úspěch patřičně hrdý: „Rajče se musí vyznačovat vysokou viskozitou. Když rajče Heinz jemně stisknete, vyteče jen velmi málo šťávy. Je hodně masité, takže z něj lze vyrobit poctivý, hutný kečup. Obsahuje hodně cukru, protože čím je rajče sladší, tím méně musíte přidávat sladidla. A musí být vysoce odolné, aby vydrželo transport.“ Jelikož rajčata nejsou jednou a provždy daným objektem, ani dobrá rajčata nejsou samozřejmostí. V procesu vytváření dobrých rajčat jsou různé jejich kvality a jejich kombinace předmětem neustálého kutění.²²

Případ hodnocení rajčat nám umožňuje nahlédnout, že takové kutění není záležitostí totálního ovládnutí. Protože rajčata sice jsou přizpůsobivá, ale jen do určité míry. Přesný rozsah jejich přizpůsobivosti přitom není předem znám a musí být teprve kutěním odhalen. Zkusíte odstříhnout několik výhonků a zjistíte, že to zlepší chuť rajčat na zbývajících výhoncích. Uvaříte polévku z neloupaných rajčat a přijdete na to, že vám polévka s rajčatovými slupkami není po chuti. Chcete lidem rajčata prodávaná v supermarketu naaranžovat co nejpřitažlivěji a ukáže se, že jste zapomněli na jejich křehkost. Výpověď jednoho prodejce: „Musí se prodávat v krabicích, ve kterých přijdou. Rajče nikdy nepřendávejte z jedné krabice do jiné. Samozřejmě že když vám zbude pár kusů na dně, můžete je přidat k rajčatům v sousední přepravce. Nikdy ale nesmíte začít přendávat celou hromadu, a v žádném případě je nesmíte přesypávat z přepravky do přepravky. Jsou lidé, kteří to tak dělají, ale rajčatům to nedělá dobře.“ Křehkost rajčat volá po šetrném zacházení. I když se ale snažíte sebevíc, snaha o vylepšování rajčat nevede automaticky k úspěchu. Nejde o to převzít

²² Ačkoli se dnes hodně mluví o zdravém jídle, naši komunikační partneři k našemu překvapení nemobilizovali „zdraví“ coby relevantní rejstřík hodnocení. Říkali jsme si, zda nám něco důležitého neuniklo. Když jsme pátrali po příčinách tohoto opomenutí, našli jsme řadu mimoděk pronesených poznámek o tom, že rajčata jsou „samozřejmě“ zdravá. Došlo nám, že jsou-li rajčata „samozřejmě“ zdravá, není tento jejich rys pro hodnocení důležitý, neboť tu nejsou žádná špatná (nezdravá) rajčata, která by bylo třeba odlišit od dobrých (zdravých) rajčat. Stejně tak naši experti *nedělají* nic, aby *učinili* rajčata zdravými. Rajčata prostě zdravá jsou. Některé způsoby přípravy možná lze považovat za *zdravější* než jiné – tím to ale pro naše komunikační partnery končí.

kontrolu a vnutit rajčatům svůj ideál, ale o starostlivou hru s možnostmi zlepšení, při které věnujete pozornost nejen tomu, co je *na rajčatech* dobrého, ale také tomu, co je dobré *pro ně*. Poslechněte si výpověď pěstitelky: „Je to tak, snažíme se jim udělat radost. Zaléváme je, svítíme jim, přidáváme živiny, co se do nich vejde. Dáváme jim všechno, co potřebují.“ Když se o rajčata dobře staráte, postarají se i ona o vás.²³ Nejedná se přitom o žádnou jednoduchou symetrii. Rajčata sice vděčí člověku za svůj krátký život, pak je ale člověk sklídí, odveze, zpracuje, prodá, uvaří a sní. Naši experti zase vděčí rajčatům za část svých příjmů; nebo díky nim fyzicky prospívají, když si na nich pochutnávají, když je tráví, vstřebávají a metabolizují.²⁴ Jak určit, který účastník těchto vztahů více dává a který dostává? Výpověď kuchařky: „Když je rajče dobré, není třeba dělat skoro nic. Stačí kapka balzamikového oleje. Nebo olivový olej, pepř a sůl. Vítejte v nebi.“

Závěr

Otázka, jak dobré je ocitnout se v nebi, by si zasloužila samostatnou případovou studii. Prozatím se spokojme s tím, co jsme se o hodnocení naučili na základě studia případu *dobrych rajčat*. Zatímco někteří badatelé soudí, že by studia hodnocení měla usilovat o formulování koherentní teorie, my jsme se vydali jinou cestou. V celém našem textu věnovaném případu „dobrych rajčat“ jsme se pečlivě vyhýbali striktním definicím klíčových pojmů a už vůbec by nás nenapadlo určovat, jak je mají ostatní používat.²⁵ Zaváděním fixního společného jazyka, domníváme se, otevření nového pole výzkumu příliš neprospějete. To znamená, že každý jednotlivý případ musí být studován odděleně a že musí zůstat uzavřen ve svém vlastním kontextu. Naopak, dobrá případová studie staví na jiných případových studiích, rezonuje s nimi a přispívá ke sbírce specifických svými vlastními zvláštnostmi. Jedině tímto způsobem může nový případ rozšířit a zdokonalit naši schopnost rozpoznat, čeho *může* být to které místo nebo ta která situace případem. Vzdá-li se některý kolektiv výzkumníků a výzkumníků propojování jednotlivých případů do jednotného schématu a podrží-li je namísto toho ve vzájemném napětí, každý nový případ usnadní jeho členkám a členům studium *hodnocení* (hodnocení, zhodnocování, oceňování atd.) na dalších místech a v dalších situacích, aniž by se přitom uzavírali věcem, jichž si dosud nikdo nevyšiml. Něco, co je v jedné situaci bezvýznamné, může být klíčové v jiné situaci. A to, co bylo rozpoznáno v jednom případě, lze pak mnohem snáz rozpoznat v případech dalších. Co si tedy jakožto kolektiv výzkumníků a výzkumníků můžeme odnést z našeho studia případu *dobrych rajčat*?

²³ Naše analýza reciprocity je inspirována studií Hanse Harberse (2010), jenž s pomocí konceptu „pěče“ popsal vztahy mezi zemědělci a hospodářskými zvířaty – zatímco farmáři zvířata krmí, napájají a všemožně se o ně starají, zvířata péči vracejí tím, že farmářům poskytují živobytí. Rajčata se v tomhle od zvířat zase tolik neliší. Viz též skvělou kapitolu v knize Michaela Pollana (2002), v níž analyzuje pěstování jablek z perspektivy aktivních jabloní.

²⁴ Rajčata překračují tělesné hranice a jsou tělem absorbována, viz též Abrahamsson a Simpson (2011).

²⁵ O ambicích a možném směřování rodícího se oboru studií hodnocení viz poučený přehled z pera členů redakční a vědecké rady časopisu *Valuation Studies* (Kjellberg a Mallard et al. 2013).

Za prvé, náš případ se brání zjednodušení do dvou- nebo trojrozměrných schémat. Hodnocení rajčat se obtížně formalizuje a jeho analýza oplývá nejrůznějšími průniky a interferencemi. Podařilo se nám vydestilovat několik rejstříků hodnocení: na základě ceny; vhodnosti pro snadnou manipulaci; historického času; přirozenosti; a smyslové přitažlivosti. I když se ale každý z těchto rejstříků opírá o jiný konkrétní ohled, konečný soud o tom, co je v tom kterém ohledu dobré, se liší podle role experta (tak třeba prodejci chtějí vydělat peníze, zatímco kupující je většinou neradi utrácejí)²⁶ a podle situace (zatímco třeba šťavnatá rajčata jsou dobrá do salátu, do sendvičů potřebujete tvrdší). Kromě toho, zatímco konkrétní rejstřík může v určitém kontextu fungovat jednotně (např. smyslové kvality společně soupeří s cenou), v jiném kontextu vznikají v tomtéž rejstříku trhliny (třeba mezi smyslovými kvalitami vzhledu a chuti). Soupeření dvou různých „kladů“ lze vyřešit upřednostněním, nebo naopak anulováním jednoho z nich, nebo jejich propojením ve funkčním kompromisu (*tady* převládne chuť, *tam* zase cena; anebo zvítězí hledání *střední cesty*). Takové složitosti pak společně vedou k tomu, že případ „dobrých rajčat“ nelze vtěsnat do úhledného schematického přehledu. Vždy se budou objevovat nové posuny, kontrasty a překvapení. Takže zatímco jsme o pár odstavců výš argumentovali proti formulování všezahrnující teorie hodnocení platné napříč konkrétními případy, naše analýza naznačuje, že ve skutečnosti není možné dojít k jednoznačným závěrům ohledně hodnocení ani v jediném individuálním případě, třeba v případě „dobrých rajčat“. Pointa zní, že vhledy a poznatky není třeba schematizovat. Pokud jde o naše komunikační partnery, všezahrnující formální schémata jim v praxi hodnocení rajčat nijak zvlášť nechybí.

Za druhé, ze studia našeho případu si odnášíme také poučení ohledně performativity hodnocení. Až donedávna se výzkum hodnocení zaměřoval na případy odtazitých soudů. Ospravedlňování, jemuž se věnovali Boltanski a Thévenot, probíhalo před ospravedlňovaným aktem či po něm. Empirické studie shromážděné ve fascinující knize doprovázející teoretickou studii těchto autorů většinou referovaly o jednáních, při nichž lidé rozhodovali o věcech nacházejících se mimo jednací místnost.²⁷ Velká část filosofických prací věnovaných normativitě se týká normativních soudů vynášených outsidersy, jako například soudci, kteří posuzují činy jiných lidí z výše soudcovské stolice, oděni v nepřehlédnutelně odlišných šatech. Oblíbenou postavou klasické sociologie kultury je umělecký kritik, jenž pochválí nebo zhanobí obraz, aniž by si zamazal ruce barvami. Kdyby vzal do rukou černou fixu a zkusil přidat pár linií pro lepší kontrast, muzejní kustodi by ho hnali ze dveří. Všichni experti, s nimiž jsme my dělali rozhovory, naopak mají plné ruce rajčat. Hodnocení se v jejich případech proplétá se zlepšováním. Není pro ně oddělenou aktivitou spočívající výhradně v posuzování,

²⁶ Slovo „většinou“ naznačuje, že tomu tak nemusí být ve všech případech. Jeden z našich kolegů ve svých komentářích k jedné z raných verzí tohoto textu napsal, že když si chce dopřát, kupuje drahá rajčata a těší se na jejich vynikající chuť. Dodal, že mu v takových situacích nadměrné utrácení možná dělá větší radost než samotná rozkoš z jídla.

²⁷ Výše jsme se již zmínili o pozoruhodném případě „dobrého camembertu“. Další výzkum probíhal v místní bankovní pobočce a zaměřil se na otázku, na základě čeho někteří lidé dostanou a jiní nedostanou půjčku. I v tomto případě se jednalo o výsledek jednání (viz Boltanski a Thévenot 1989).

ale je nerozlučně spjata se šlechtěním, pěstováním, zpracováváním, prodáváním, vařením, krájením a jezením. Nejsou to jen šlechtitelé, kdo chce stvořit „dobrá rajčata“, ale rovněž pěstitelé, výrobci, prodejci (pozor na příliš vysoké hromady!), kuchaři (nedávejte je do lednice; přidejte balzamikový ocet!), a dokonce i konzumenti (i kdyby jen pozorným vychutnáváním). A jelikož se na „dobrých rajčatech“ pracuje na tolika různých místech a tolika různými způsoby, náš případ naznačuje, že nejen hodnocení samo, ale také zlepšování, vychutnávání a další činnosti významně spoluurčují, čeho je třeba si cenit.

Za třetí, činnosti zaměřené na zdokonalování rajčat neumožňují plnou kontrolu. Většina každodenních aktivit, jejichž prostřednictvím se rajčata stávají lepšími, nelze zkrotit standardizací. Jsou citlivé vůči působení celé řady umíněných akterů a faktorů (od půdy přes nákladňáky k nožům a stovkám dalších věcí), a kdykoli nastane nějaká změna, každý činitel na ni reaguje jinak. Někdy se jejich reakce dají předvídat, ale častěji se dopředu odhadnout nedají. To je důvod, proč jsme práci, kterou naši komunikační partneři na „dobrých rajčatech“ odvádějí, nazvali *péčí*. Užití termínu „péče“ naznačuje, že jde o nepřetržitou práci, která usiluje o zlepšení, ale nemusí vždy uspět. Naznačuje také, že předmět zlepšování nemá být ovládnut, ale respektován. Respekt přitom neznamená nechat věci v takovém stavu, v jakém jsou. Mnohem spíš jde o využívání silných stránek a zkusmé odstraňování slabín. Z toho plyne, že stanovení cíle nezáleží jen na nás. Vyhlídnuté cíle, posuzované objekty a posuzující subjekty se vzájemně postupně spoluutvářejí. To znamená, že charakteristiky jako viskozita či obsah cukru nemohou samy o sobě představovat „klady“ rajčat. Vstupují do interakcí s dalšími „věcmi“, jako třeba s citlivostí čmeláků, legislativou týkající se „přirozenosti“ přidávání draslíku nebo právě s tím octem, který máte zrovna doma v kuchyni. Tyto a další materiality a praktičnosti ovlivňují a spoluutvářejí hodnocení rajčat v praxi. Plyne z toho následující poučení: výsledek hodnocení nějaké „věci“ nezávisí vždy na stejných proměnných.

Čtvrtý, poslední poznatek formulovaný na základě naší případové studie souvisí s jídlem. Až dosud jsme tuto činnost, představující samu podstatu případu dobrých rajčat, nechávali stranou.²⁸ Začneme tím, že jídlo je jedním z performativních formátů, které na sebe hodnocení bere. Protože ať už jíme pozorně a s labužnickým zaujetím, nebo spěšně hnání zvykem nebo hladem, jídlo zjednává rajčata jako *dobrá k jídlu* – a nikoli jako nepoživatelná nebo vhodná leda na kompost. Jídlo také představuje horizont všech ostatních činností, které naši komunikační partneři s rajčaty provozují. Rajčata se pěstují, transportují, kupují, vaří a opečovávají všemožnými způsoby právě proto, že jsou „dobrá k jídlu“. Nehledě na počet a různorodost způsobů hodnocení, jakož i na soupeření a kompromisy mezi nimi, všechny ty rejstříky hodnocení rajčat by vůbec neexistovaly, kdyby rajčata nebyla *rovněž* dobrá k jídlu. Ačkoli však jídlo v zásadě vždy hodnotí rajčata pozitivně, zároveň je ničí. Po skončení oběda není po tom zářivě rudém šťavnatém exempláři, který tak vhodně zkrášloval salát na vašem stole, ani památky. Jeho chuť buď rychle zmizí, nebo na okamžik přetrvá, ale ať už tak, nebo tak, vaše potěšení nebude trvat věčně. Metabolizované složky rajčete budou nějakou dobu působit ve vašem těle a umožní vám usmívat se, chodit či číst článek, ale „rajče“ coby

²⁸ „Jídlo“ s sebou nese zásadní proměnu klíčových teoretických repertoárů. Otázky relačnosti (viz Bertoni 2013); otázky rozporů mezi ekonomickými zájmy a nutričními potřebami (viz Yates-Doerr 2012); otázky subjektivity (viz Mol 2008b).

samostatný odlišitelný objekt bude tou dobou už dávno pryč. Jak lidé žvýkají, polykají a tráví rajčata, zároveň je zjednáávají jako dobrá a zároveň je vyprovázejí ze světa. To znamená, že pokud jde o rajčata, hodnocení nejde ruku v ruce pouze s pečováním (s vylepšováním, zkvalitňováním), ale také s ničením (zabíjením, trávením, rozkladem). I to je jeden z důležitých vhladů vzešlých ze zkoumání našeho případu. Výzkum „dobrých rajčat“ není pouze příspěvkem ke zkoumání hodnocení, ale rovněž ke studiu znehodnocování.

Poděkování

Tento text vznikl v rámci výzkumného projektu „Eating bodies in Western practice and theory“, financovaného prostřednictvím finančního mechanismu ERC Advanced Grant (AdG09 Nr. 249397-eatingbodies). Annemarie Mol, spoluautorka tohoto textu, byla jeho hlavní řešitelkou. Druhý spoluautor Frank Heuts napsal pod vedením AM o „dobrých rajčatech“ magisterskou diplomovou práci z oboru sociologie. Rádi bychom zde poděkovali členkám a členům výzkumného týmu, jmenovitě Filippu Bertonimu, Sebastianu Abrahamssonovi, Else Vogel, Michalisku Kontopodisovi a Cristobalu Bonellimu, a obzvláště pak (za detailní komentáře k textu) Anně Mann, Emily Yates-Doerr a Rebece Ibanez Martin. Za komentáře a podporu děkujeme rovněž Olavu Velthuisovi, Mieke Aerts, Rogieru van Reekum, Thomasu Franssenovi, Giselinde Kuipers, Tsjalling Swiestrovi, Mattijsu van de Portovi, Bodil Just Christensen a Johnu Law. Ke kvalitě textu výrazně přispěli rovněž dva anonymní recenzenti a editoři časopisu *Valuation Studies*. Velmi vděční jsme samozřejmě také našim komunikačním partnerům. Autoři rovněž děkují Michalu Synkovi za péči věnovanou českému překladu.

Přeložil Michal Synek

Literatura

- ABRAHAMSSON, Sebastian a Paul SIMPSON. 2011. „The Limits of the Body: Boundaries, Capacities, Thresholds.“ *Social & Cultural Geography* 12(4): 331–338.
- ALLEN, Arthur. 2010. *Ripe: The Search for the Perfect Tomato*. Berkeley: Counterpoint Press.
- APPADURAI, Arjun. 1986. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BARNDT, Deborah. 2002. *Tangled Routes: Women, Work, and Globalization on the Tomato Trail*. Lanham, London: Rowman & Littlefield.
- BERTONI, Filippo. 2013. „Soil and Worm: On Eating as Relating.“ *Science as Culture* 22(1): 61–85.
- BOISARD, Pierre a Marie-Thérèse LETABLIER. 1989. „Un compromis d’innovation entre tradition et standardisation dans l’industrie laitière.“ Pp. 209–218 in Luc BOLTANSKI a Laurent THÉVENOT (eds.). *Justesse et justice dans la travail*. Paris: Presses Universitaires de France.
- BOLTANSKI, Luc a Laurent THÉVENOT (eds.). 1989. *Justesse et justice dans le travail*. Paris: Presses Universitaires de France.
- BOLTANSKI, Luc a Laurent THÉVENOT. 2006. *On Justification: Economies of Worth*. Princeton: Princeton University Press.
- CALLON, Michel, Cécile MÉADEL a Vololona RABEHARISOA. 2002. „The Economy of Qualities.“ *Economy and Society* 31: 194–217.

- DODIER, Nicolas. 2012. „Ordre, force, pluralité. Articuler description et critique autour des questions médicales.“ Pp. 317–342 in Pascale HAAG a Cyril LEMIEUX (eds.). *Faire des Sciences Sociales: Critiquer*. Paris: Les Editions EHESS.
- GOMART, Emile a Antoine HENNION. 1999. „A Sociology of Attachment: Music Lovers, Drug Addicts.“ Pp. 220–247 in John LAW a John HASSARD (eds.). *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishers.
- GOULD, Wilbur. 1992. *Tomato Production, Processing & Technology*. Timonium: CTI Publications.
- GREABER, David. 2002. *Towards an Anthropological Theory of Value: The False Coin of Our Own Dreams*. Palgrave MacMillan.
- HARBERS, Hans. 2010. „Animal Love Stories: About Care and Economy.“ Pp. 141–170 in Annemarie MOL, Ingunn MOSER a Jeannette POLS (eds.). *Care in Practice: On Tinkering in Clinics, Homes and Farms*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- HELGESSION, Claes-Fredrik a Fabian MUNIESA. 2013. „For What It’s Worth: An Introduction to Valuation Studies.“ *Valuation Studies* 1(1): 1–10.
- HENNION, Antoine. 2001. „Music Lovers: Taste as Performance.“ *Theory, Culture, Society* 18(5): 1–22.
- HENNION, Antoine. 2004. „Pragmatics of Taste.“ Pp. 131–144 in Mark JACOBS a Nancy WEISS HANRADAN (eds.). *The Blackwell Companion to the Sociology of Culture*. Oxford/Malden: Blackwell.
- HENNION, Antoine. 2007. „Those Things That Hold Us Together: Taste and Sociology.“ *Cultural Sociology* 1(1): 97–114.
- HOWES, David. 1991. *The Varieties of Sensory Experience: A Sourcebook in the Anthropology of the Senses*. Toronto: University of Toronto Press.
- KJELLBERG, Hans et al. 2013. „Valuation Studies? Our Collective Two Cents.“ *Valuation Studies* 1(1): 11–30.
- KUIPERS, Giseline. (2006) *Good Humor, Bad Taste: A Sociology of the Joke*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- LATOUR, Bruno. 2004. „Why Has Critique Run Out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern.“ *Critical Inquiry* 30: 225–248.
- LATOUR, Bruno. 2007. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- LAW, John. 2002. *Aircraft Stories: Decentering the Object of Technoscience*. Durham: Duke University Press.
- LAW, John. 2004. *After Method: Mess in Social Science Research*. Routledge.
- MANN, Anna, Annemarie MOL et al. 2011. „Mixing Methods, Tasting Fingers: Notes on an Ethnographic Experiment.“ *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 1(1): 221–243.
- MÉADEL, Cécile a Vololona RABEHARISOA. 2001. „Taste as a Form of Adjustment between Food and Consumers.“ Pp. 234–253 in Rod COOMBS, Ken GREEN, Albert RICHARDS a Vivien WALSH (eds.). *Technology and the Market: Demand, Users and Innovation*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- MEYERS, Fred (ed.). 2002. *The Empire of Things: Regimes of Value and Material Culture*. Santa Fe: School of American Research Press.
- MOL, Annemarie. 2008a. *The Logic of Care: Health and the Problem of Patient Choice*. London: Routledge.
- MOL, Annemarie. 2008b. „I Eat an Apple: On Theorizing Subjectivities.“ *Subjectivity* 22: 28–37.
- MOL, Annemarie. 2011. „The Ability to Taste: The Eating Body between Laboratory and Clinic.“ Pp. 467–480 in Frances MASCHIA-LEES (ed.). *A Companion to the Anthropology of the Body and Embodiment*. Wiley- Blackwell.

- MOL, Annemarie. 2012. „Mind Your Plate! The Ontonorms of Dutch Dieting.“ *Social Studies of Science* 43: 379–396.
- MOL, Annemarie. 2014. „Language Trails: ‚Lekker‘ and Its Pleasures.“ *Theory, Culture & Society* 31(2-3): 93–119.
- MOL, Annemarie, Ingunn MOSER a Jeannette POLS (eds.). 2010. *Care in Practice: On Tinkering in Clinics, Homes and Farms*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- POLLAN, Michael. 2002. *The Botany of Desire: A Plant's-Eye View of the World*. London: Bloomsbury Publishing.
- POLS, Jeanette. 2006. „Accounting and Washing: Good Care in Long-Term Psychiatry.“ *Science, Technology & Human Values* 31(4): 409–430.
- ROSSET, Peter, Robert RICE a Michael WATTS. 1999. „Thailand and the World Tomato: Globalization, New Agricultural Countries (NACs) and the Agrarian Question.“ *International Journal of Sociology of Agricultural and Food* 8: 71–85.
- STAR, Susan Leigh a James R. GRIESEMER. 1989. „Institutional Ecology, ‚Translations‘ and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907–39.“ *Social Studies of Science* 19(3): 387–420.
- STRUHKAMP, Rita, Annemarie MOL a Tjalling SWIERSTRA. 2009. „Dealing with Independence: Doctoring in Physical Rehabilitation Practice.“ *Science, Technology & Human Values* 34: 55–76.
- THÉVENOT, Laurent. 2001. „Organizing Complexity: Conventions of Coordination and the Composition of Economic Arrangements.“ *European Journal of Social Theory* 4(4): 405–425.
- THÉVENOT, Laurent. 2002. „Which Road to Follow? The Moral Complexity of an ‚Equipped‘ Humanity.“ Pp. 53–87 in John LAW a Annemarie MOL (eds.). *Complexities: Social Studies of Knowledge Practices*. Durham/ London: Duke University Press.
- VATIN, François. 2013. „Valuation as Evaluation and Valorizing.“ *Valuation Studies* 1(1): 31–50.
- WATSON, James L. a Melissa L. CALDWELL. 2005. *The Cultural Politics of Food and Eating*. Malden: Blackwell Publishing.
- WHATMORE, Sarah. 2002. *Hybrid Geographies: Natures, Cultures, Spaces*. London: Sage.
- YATES-DOERR, Emily. 2012. „Meeting the Demand for Meat?“ *Anthropology today* 28(1): 11–15.

Autoři

Frank Heuts v době práce na tomto textu studoval magisterský stupeň oboru sociologie. V současné době pracuje jako konzultant ve výzkumné a konzultační agentuře, kde se věnuje především zakázkám z veřejného sektoru.

Annemarie Mol je profesorkou antropologie těla na Amsterdamské univerzitě. K jejím nejnovějším knihám patří *Jídlo jako teorie (Eating in Theory)*, Duke University Press, 2021) a *Za jiných podmínek: Zasahování do sociálně-vědní angličtiny (On Other Terms: Interfering in Social Science English)*, spolu s Johnem Law, *Sociological Review Monograph*, 2020).

Vzdělávání jako nástroj rozvoje: vzdělávací strategie a pedagogická autorita neziskových organizací v práci s romskými dětmi a mládeží

Education as Development Tool: Educational Strategies and Pedagogic Authority of NGOs Working with Roma Children and Youth

Matouš Jelínek

ABSTRACT This paper analyzes the education of Roma children and youth in Czech NGOs from the perspectives of the social anthropology of development and the sociology of education. Activities usually anchored solely in a social work discourse are conceptualized as development education. The paper explores the educational strategies used by NGOs, how the main purpose of their efforts is characterized, and the basis of their pedagogic authority. Based on nine qualitative interviews with NGO representatives based in the city of Brno, the analysis shows that the educational strategies of NGOs are class determined and unreflectively evaluate the social reality of their clients. The pedagogic authority of social workers is based on liberal middle-class values which serve as a hegemonic perspective, through which social workers evaluate the social competences of their clients and their approaches to sexuality, adolescence and leisure activities. Differences in values or practices are considered a problem (underdevelopment) that needs to be solved (developed). The paper argues that insufficient reflection upon the values behind the NGO activities is one of the major reasons for the failure of their integrative efforts.

KEYWORDS development, education, middle-class values, educational strategies, pedagogic authority, NGOs

Úvod

V České republice hrají neziskové organizace významnou roli ve vzdělávání etnických menšin, protože realizují rozvojové záměry a politiky nadnárodních institucí, jako jsou Evropská unie, OSN či Světová banka; státních institucí, jakými jsou ministerstva, obecní či krajské úřady; a církví či soukromých nadací. V praxi neziskových organizací se tak střetávají záměry zřizovatelů a donorů se zájmy neziskových organizací a jejich klientů.¹ Toto pole

Sociální studia / Social Studies 2/2024. S. 27–44. ISSN 1803-6104. <https://doi.org/10.5817/SOC2022-20988>

¹ V textu standardně užívám generického maskulina, protože užívání mužských a ženských koncovek délku textu neúměrně prodlužuje a také zde plní funkci anonymizace účastníků výzkumu.

formuje diskursivní praktiky, které jsou vyjádřeny ve strategiích neziskových organizací, jimiž se snaží dosahovat svých cílů.

Tento text nahlíží na činnost neziskových organizací perspektivami sociální antropologie rozvoje a sociologie vzdělávání. Zatímco v zahraniční literatuře je činnost neziskového sektoru zkoumána z perspektiv rozvoje, vzdělávání či sociální práce, v českém prostředí zůstává ukotvena téměř výhradně v diskursu sociální práce. Na základě kombinace všech výše zmíněných perspektiv interpretuji činnost neziskových organizací, jež se věnují práci s romskými dětmi a mládeží, jako rozvojové vzdělávání. Ve svém výzkumu jsem se proto zaměřil na to, jaké vzdělávací strategie používají neziskové organizace k dosažení svých cílů; jaké hodnoty jsou v rámci pedagogicko-rozvojového procesu předávány, jaké metody jsou k předávání těchto hodnot používány a jak je konstruována pedagogická autorita, která celý proces rámuje.

Na základě analýzy kvalitativních rozhovorů se zástupci brněnských neziskových organizací argumentují, že vzdělávací strategie neziskových organizací, stejně jako pedagogická autorita jsou třídně determinované. V rámci procesu vzdělávání romských dětí a mládeže jsou předávány liberálně demokratické hodnoty střední třídy. Ty jsou pracovníky neziskových organizací vnímány nereflexivně jako normální a na jejich základě je arbitrárně hodnocena úroveň rozvinutosti sociálních kompetencí a hodnot dětských klientů i jejich rodičů.

Rozvoj jako diskursivní praxe

V roce 2000 OSN formulovala osm rozvojových cílů milénia, které jsou závazné pro všechny členské státy (United Nations 2015), na což navázala formulace sedmnácti cílů udržitelného rozvoje, platných do roku 2030 (United Nations 2021). Nejde o cíle platné pouze pro země třetího světa. OSN definuje globálně platné hodnoty, jež by měl celý svět zastávat. Diskursivní praxe rozvoje, zpočátku konceptualizovaná v mezinárodním kontextu jako způsob systematické pomoci západu zemím třetího světa, transformující koloniální vztahy nadvlády do diskursu pomoci (Adamčíková 2010; Escobar 1995; Leys 2005; Zíková 2007), se tak přesouvá i do vnitrostátních kontextů (srov. Gardner a Lewis 2015; Haney 2000; Šimečková 2010).² Rozvoj tedy označuje diskursivní praktiky systematizované pomoci a odkazuje na typ vztahu mezi rozvinutými a nerozvinutými (Haavelsrud 1996; Yarrow a Venkatesan 2012). Koncept rozvoje je tak aplikovatelný na celý svět bez rozdílu, a především pak na situaci znevýhodněných sociálních, kulturních či etnických skupin, což jsou v českém kontextu především Romové (Šimečková 2010).

V českém prostředí je ale systematizovaná pomoc znevýhodněným skupinám téměř výhradně rámována diskursem sociální práce. Ta ovšem vychází z totožných východisek jako rozvojová pomoc. V obou případech jde o osvícenskou ideu v pokrok dosahovaný pomocí vzdělávání a technologického rozvoje, již lze charakterizovat jako ideu modernizace

² Přesun diskursu rozvojové pomoci do vnitrostátních kontextů úzce souvisí s tím, že dominantním aktérem na poli realizace (nikoli však financování) rozvojové pomoci se staly neziskové organizace, které začaly aplikovat postupy užívané v mezinárodních kontextech i v těch vnitrostátních (Gardner a Lewis 2015).

(Haavelsrud 1996; Lewis 2005; Peet a Hartwick 2009). Jde tedy o implicitně evolucionistický koncept, jenž je podle Davida Lewise dominantní ideou 20. století (Lewis 2005). Oběma diskursivním rámcům je také společná idea pomoci jako základního rámce pro intervenci, důraz na profesionalizaci a také vzdělávání, jež je základním nástrojem a způsobem, jak jedince či sociální skupinu vybavit sociálními kompetencemi.³ Pro účely tohoto textu budu považovat sociální práci za jednu z forem rozvojové pomoci.

V čem se diskurs rozvoje od sociální práce naopak liší, je důraz na kritickou reflexi mezikulturního přenosu idejí. Kritické reflexe diskursivních režimů rozvoje analyzují procesy aplikace moderních hodnot „rozvinutou“ sociální či kulturní skupinou do sociálního či kulturního prostředí těch „nerozvinutých“. Zkoumají tedy, jak je na jedné straně konstruován diskurs rozvojové pomoci jako moderního expertního vědění a na straně druhé diskurs příjemců pomoci jako reality konceptualizované moderním expertním věděním (Escobar 1997). Jak uvádí Arturo Escobar, profesionalizace a institucionalizace rozvojové pomoci daly vzniknout expertnímu vědění, jež získalo status nezpochybnitelné pravdy a jehož legitimita je založena na univerzalistických západních hodnotách, jež jsou ve vztahu k lokálním kontextům hegemónní (Escobar 1995). Toto expertní vědění pak – stejně jako v případě sociální práce – konstruuje a zároveň hodnotí subjekty svého zájmu, tedy příjemce rozvojové pomoci.

Univerzalistické západní hodnoty, jež propůjčují expertnímu vědění legitimitu, lze charakterizovat jako liberálně demokratické hodnoty západního typu (Zíková 2007). Jsou ztělesněny diskursem lidských práv, který stanovuje normu v různých oblastech mezilidských vztahů (např. rovnost pohlaví, právo na vzdělání, právo na sebeurčení apod.), jež nemusí odpovídat normám dominantním v lokálních kontextech či komunitách. Lokální normy a kontexty jsou pak v rámci rozvoje často homogenizovány (Yarrow a Venkatesan 2012) a označovány termínem „tradiční“ (hodnoty, vztahy, životní způsoby apod.) a tím konstruovány jako překážka pokroku, jež má být odstraněna (Adamčíková 2010).

Jaké dopady mají homogenizující tendence expertního vědění, jež konstruuje svůj objekt zájmu ukotvený v odlišném sociálním a kulturním prostředí, ukazuje Chandra Mohanty na tom, jak západní feminismus konstruuje „ženy třetího světa“ jako diskursivní subjekt (Mohanty 1984). Podle ní jsou západní feministické analýzy obvykle postavené na předpokladu, že jsou všechny osoby stejného (ženského) genderu napříč rozličnými kulturami či třídami „sociálně konstituovány jako homogenní skupina“ (Mohanty 1984: 344). To se pak promítá v prioritizaci analýz určitých témat – typicky binární distribuce moci mezi (mocné) muže a (bezmocné) ženy –, jejichž výsledky jsou interpretovány jako společné ženám všude na světě. Mohanty zdůrazňuje, že se nejedná o pouhou „produkcí vědění o určitém subjektu“,

³ Klasické učebnicové definice sociální práci charakterizují jako „profesionální aktivit[u] zaměřen[ou] na pomáhání jednotlivcům, skupinám či komunitám zlepšit nebo obnovit jejich schopnost sociálního fungování a na tvorbu společenských podmínek příznivých pro tento cíl“ (Navrátil 2001: 184) či jako „činnost, jejíž vykonavatelé (sociální pracovníci) se specializují na poznávání a následně ovlivňování interakcí mezi člověkem (jedincem nebo skupinou lidí) a jeho (jejich) sociálním prostředím“ (Musil 2004: 55). Obě definice by mohly bez jakékoli obměny sloužit jako definice rozvojové pomoci.

ale jde o „přímé politické a diskursivní praktiky“, jež jsou ideologické ve své podstatě (Mohanty 1984: 334).

Kritická reflexe politických a diskursivních praktik tedy může odhalit nejen jejich ideologickou podstatu, ale především důvod, proč jde o praktiky problematické a v postkoloniálním diskursu označované za symbolické či diskursivní násilí nebo etnocentrismus (srov. Fernando 2016; Imre 2005; Spronk 2020). Taková reflexe má též potenciál odhalit některé z důvodů, proč tyto praktiky selhávají ve svém snažení – nejen v případě diskursu rozvoje, ale i české sociální práce, již může kritická reflexe politických a diskursivních praktik obohatit.

Vzdělávání jako nástroj rozvoje

Rozvojová pomoc je stejně jako sociální práce historicky postavena na materiální pomoci a vzdělávání. Oba diskursy jsou založeny na předpokladu, že jedince žijící v chudobě je třeba vybavit takovými kompetencemi, aby byli schopni se z chudoby dostat vlastními silami. Vzdělávání v širokém slova smyslu je tedy podstatou rozvoje.

Vzdělávání je institucionalizovaným přenosem kulturních hodnot z jedné generace na druhou. Je nástrojem socializace, akulturace a zajišťuje kontinuitu společenského uspořádání. Podle Bergera s Luckmannem je odpovědné za „soudržnost institucionálního řádu“ (Berger a Luckmann 1999: 68). Stejně jako principy rozvojové pomoci i vzdělávání je globalizováno a standardizováno. Od raných 60. let 20. století dochází k masivní expanzi moderního typu vzdělávání do celého světa a v celosvětovém měřítku je realizována více či méně unifikovaná vzdělanostní politika (Bourn 2008). V 70. letech pak byla tato standardizace konceptualizována do podoby rozvojového vzdělávání (*development education*) pod patronací OSN a UNESCO (Daun 2008).

V rámci rozvojového vzdělávání je reprodukováno globální školní kurikulum, jehož obsah je ztělesněn v podobě konceptu globálního občanství (*global citizenship*), jež má vytvořit sdílenou identitu občana – příslušníka lidského rodu (Bourn 2008). Mezi charakteristiky globálního občanství patří respekt, oceňování diverzity, odpor proti sociální nespravedlnosti apod. (ibid.), což je v souladu s rozvojovými cíli OSN (United Nations 2015, 2021), diskursem lidských práv i obecnými liberálně demokratickými hodnotami.

Tyto hodnoty jsou pak vnímány jako prosté jakékoli ideologičnosti a tzv. culture-free (Stephens 2007). Jde o hodnoty, které jsou vnímány jako objektivní a univerzálně platné způsoby, jak se vztahovat k okolnímu světu. Globalizované vzdělávání neobsahuje pouze představy o hodnotách a cílech, kterých by mělo být dosaženo, ale zároveň i způsoby hodnocení. Ji-Hye Kim to ukazuje na příkladu mezinárodního standardizovaného testování a jeho aplikace v Jižní Koreji (Kim 2017). Dle Wirthové studie Kim ukazuje, „jak standardizované testování vytváří globální jazyk, kterým se vytváří určitý druh vědění, jež je považováno za čistě deskriptivní a objektivní a na kterém by studenti měli participovat, ovšem které ztělesňuje určitý normativní narativ o globální společnosti, ke které by v Jižní Koreji měli jednou dospět“ (Wirthová 2019: 176). Vědění a hodnoty, jež jsou předávány v rámci vzdělávacího procesu, tak mají charakter normativních kulturních diskursů.

Normativní kulturní diskursy, jež jsou v rámci vzdělávacího procesu předávány, jsou výsledkem vzdělávacích politik (Levinson et al. 2020). Levinson a kol. charakterizují

vzdělávací politiky jako „komplexní a neustále probíhající sociální praktiky normativní diskursivní kulturní produkce, jež jsou konstituovány různými aktéry v různých kontextech“ (Levinson et al. 2020: 364, *vlastní překlad*). Vzdělávací politiky mohou být formální či neformální; popsány v dokumentech či může jít o praktiky v rámci libovolné vzdělávací instituce (ibid.). Tyto praktiky mají různou formu standardizace – od vysoce standardizovaných PISA testů až po vágně definované či neuvědomované sociokulturní praktiky. Podobná variabilita panuje i u strategických vzdělávacích dokumentů, které se liší účelem, mírou pracovanosti, délkou apod. (Wirthová 2020).

Ať už má vzdělávání podobu jakýchkoli sociokulturních praktik, zásadní otázkou je, co je v rámci vzdělávacího procesu předáváno (Štěch 2009). Jak ukázali sociologové vzdělání, formální i neformální vzdělávací systémy mají tendenci reprodukovat třídní hierarchii společnosti a preferovat dominantní hodnoty a výklady sociální reality v souvislosti s třídní příslušností (Bourdieu a Passeron 1990; Bowles a Gintis 1976 a další). Podle Bourdieua a Passerona je vzdělávací systém institucí střední třídy⁴ a jako takový reprodukuje její hodnoty a mluví jejím jazykem. Jazyk střední třídy má dle Bourdieua s Passeronem sklony k abstrakci, formalizaci a intelektualismu (Bourdieu a Passeron 1990: 116) a právě takový způsob řeči je vzdělávacími institucemi vyžadován, přičemž jazyk nižších tříd je vnímán jako „vulgární anti-jazyk“ (1990: 119). Přesto je z perspektivy středních tříd vzdělávací systém vnímán jako stejně přístupný pro všechny společenské vrstvy (1990: 145). Ideálem střední třídy je totiž formální rovnost (ibid.), a tak mají střední třídy tendenci svůj sociální status vnímat jako výsledek individuálních schopností a péle, nezávislých na sociální třídě (Keller 2010). Jinými slovy, vlastním úsilím lze dosáhnout lepšího sociálního statusu neohledně na to, z jakého prostředí jedinec pochází. Vzdělání je tak středními třídami vnímáno jako sociální výťah i životní pojištění (Keller, Tvrđý 2008).

Vzdělávání je tedy často prezentováno jako dominantní strategie, jak se vymanit z chudoby (Bourn 2008; Chabbot a Ramirez 2000), a i v českém prostředí jde o základní nástroj boje s chudobou. Četné výzkumy však ukazují, že i český vzdělávací systém nerovnosti spíše reprodukuje než odstraňuje, a to jak z hlediska třídního (Katrňák 2004), tak i etnického (Fučík et al. 2009; Jarkovská et al. 2015; Kašparová et al. 2008; Kašparová a Klvaňová 2016; Nekorjak et al. 2011 a další).

Vzdělávání je tedy nedílnou součástí rozvoje a rozvojové vzdělávání je podstatou sociální práce. Vzdělávání je dominantním nástrojem diskursivní praxe rozvoje. Pomocí tohoto nástroje jsou předávány nejen dovednosti, ale i hodnoty a narativy dominantních diskursů – typicky střední třídy – těm nepriviligovaným, respektive nerozvinutým. Mezi těmito diskursy mohou panovat různé tenze, ale především hodnoty panující v jednom prostředí nemusejí být nutně oceňované v prostředí odlišném a strategie vedoucí k úspěchu v určitém sociálním prostředí nemusejí být stejně úspěšné v prostředí jiném.

⁴ Bourdieu a Passeron (1990) používají pojmy „petty bourgeois“ a „big-bourgeois“. Pro potřeby tohoto textu a v souladu s českým kontextem používám pojem střední třída a na vyšší a nižší ji nerozlišuji.

Metoda výzkumu

V textu analyzuji činnost neziskových organizací, které v českém kontextu pracují s romskými dětmi a mládeží, z perspektivy rozvoje a vzdělávání. V rámci svého výzkumu jsem vycházel z analýzy vzdělávacích systémů Pierra Bourdieu a Jeana-Clauda Passerona (1990) a zaměřil jsem se na tři aspekty rozvojového vzdělávání romských dětí a mládeže neziskovými organizacemi. Za prvé mě zajímalo, jaké hodnoty jsou v rámci vzdělávacího procesu předávány a reprodukovány. Za druhé jsem zjišťoval, jaké vzdělávací strategie jsou organizacemi používány. Za třetí, co tyto hodnoty legitimizuje – tedy jaká je pedagogická autorita pracovníků organizací. Stručně řečeno, zajímaly mě vzdělávací politiky neziskových organizací, tedy co organizace svým klientům předávají, jakými způsoby to dělají a z jaké pozice.

Data jsou založena na polostrukturovaných rozhovorech se zástupci neziskových organizací, které se v Brně věnují práci s romskými dětmi a mládeží. Z celkového počtu 168 neziskových organizací, jež v Brně v roce 2013 působily, se jich 10 věnovalo etnickým menšinám. Všechny organizace s výjimkou jediné souhlasily s účastí na výzkumu. Cílem rozhovorů bylo zjistit, jaké vzdělávací strategie neziskové organizace pracující s romskými dětmi a mládeží ve své práci používají. Rozhovory trvaly od třiceti do padesáti minut. Každý rozhovor byl strukturován předpřipravenými tematickými okruhy (dlouhodobé a střednědobé cíle, vzdělávací praxe, reflexe úspěšnosti vzdělávacího snažení organizace, konceptualizace klientely prostřednictvím konceptu romství a také způsoby financování), přičemž data použitá v tomto článku jsou výsledkem prvních třech okruhů. Kladl jsem následující otázky: Jakým způsobem děti vzděláváte? Jsou vzdělávací aktivity vaší organizace zaměřeny specificky na romské děti? Jaké je poslání vaší organizace – čeho chcete svou činností dosáhnout? Jste ve vašem snažení úspěšní? Co se vám daří a co naopak ne a proč?

Má data sestávala z přepisů rozhovorů a dokumentů dostupných na webových stránkách jednotlivých organizací. Data jsem analyzoval pomocí softwaru pro kvalitativní analýzu dat Atlas.ti. Data jsem nejprve okódoval obecnými třídícími kódy, odpovídajícími jednotlivým tematickým okruhům. V další fázi jsem vytvořil kódy, které odpovídaly Bourdieuho a Passeronově (1990) analytickému dělení vzdělávacího procesu, tedy pedagogické činnosti, pedagogické komunikaci a pedagogické autoritě. Kód pedagogická činnost označoval všechna místa v datech, kde respondenti hovořili o tom, co konkrétně v přímé práci s klienty dělají; kód pedagogická komunikace označoval místa v datech, kde respondenti hovořili o tom, jak s klienty komunikují; kód pedagogická autorita označoval místa v datech, kde respondenti vyjadřovali svá přesvědčení o tom, jaké hodnoty a způsoby jednání jsou pro jejich klienty vhodné.

Při dalším postupu se ukázalo, že kód pedagogická komunikace není nosný, což přisuzuji tomu, že komunikaci mezi pracovníky organizací a jejich klienty je z logiky věci efektivní zachytit pozorováním, a nikoli rozhovory. U zbývajících dvou třídících kódů jsem postupoval odlišně. V případě kódu pedagogická činnost jsem sledoval spíše deduktivní logiku a vytvořil jsem subkódy odpovídající mému výzkumnému zájmu – poslání organizace, vzdělávací záměr a pedagogické strategie. Poslání organizace označovalo dlouhodobý cíl organizací na obecné úrovni; vzdělávací záměr se týkal toho, co konkrétně hodlají v rámci své činnosti klienty naučit, aby dosáhli svého poslání; zatímco pedagogické strategie označovaly konkrétní pedagogické nástroje, jimiž organizace dosahovaly vzdělávacích záměrů.

V případě kódu pedagogická autorita jsem postupoval spíše logikou induktivní a v úryvcích označených tímto kódem jsem hledal opakující se vzorce, kterými jsou předškolní vzdělávání a arbitrární hodnocení klientů neziskovými organizacemi. Struktura analytické části textu vychází z popsané analýzy.

Výběr zástupců neziskových organizací jsem nechal plně v kompetenci organizací samých, pouze jsem specifikoval svůj zájem hovořit s někým, kdo se v rámci organizace věnuje vzdělávání. Mezi respondenty jsou čtyři vedoucí služeb, tři sociální pracovníci, jeden pedagog a jeden ředitel organizace. V případě českých neziskových organizací lze jen obtížně generalizovat způsob, jakým jsou vzdělávací strategie vytvářeny. Obvykle jde ovšem o kontinuální proces, kdy vzdělávací strategie formují přímou práci s klienty a na základě její reflexe jsou strategie reformulovány. Typicky jde o proces značně dynamický, což způsobuje, že strategické dokumenty v podobě metodických pokynů bývají často neaktuální a respondenti mohou poskytnout o praxi organizací ucelenější obrázek než studium dokumentů. Ze všech respondentů se pouze jeden nepodílel na přímé práci s klienty a jako ředitel organizace zastával spíše manažerskou pozici.

Identita respondentů je v textu plně anonymizována. V textu neuvádím ani názvy organizací, jež respondenti reprezentovali. V tomto případě jde ovšem o anonymizaci nutně jen částečnou, protože v rámci města Brna se práci s romskými dětmi a mládeží věnuje poměrně malý počet neziskových organizací. Na druhou stranu všichni respondenti uvedli, že na anonymizaci netrvají. K anonymizaci jsem tedy přistoupil pouze proto, že je zavedeným standardem v českých akademických textech. Z etického hlediska nepovažuji žádný jiný aspekt výzkumu za podstatný.

V textu analyticky dělím vzdělávací proces neziskových organizací na vzdělávací strategie a pedagogickou autoritu neziskových organizací. Vzdělávacími strategiemi rozumím to, co je praktickým cílem činnosti neziskových organizací ve snaze dosahovat jejich poslání. Jinými slovy, zajímá mě, co konkrétně dětem chtějí předat a jaké kompetence, dovednosti a schopnosti by si podle nich děti měly díky participaci na programech zkoumaných organizací osvojit. Posledním prvkem analýzy je pak pro mě to, co Bourideu s Passeronem (1990) nazývají pedagogickou autoritou – tedy autorita, která zakládá hierarchický vztah učitel–žák, a jejíž legitimita je postavena na arbitrárních mocenských vztazích (1990: 54). V tomto případě mě zajímá, od čeho zástupci neziskových organizací odvozují autoritu svého pedagogického působení a hodnot, jež klientům předávají.

Jedním ze základních argumentů Bourdieua a Passerona je, že vzdělávací systémy reprodukují třídní hierarchii společnosti. Ve své analýze tak používám koncept třídy, kterému v shodně s Bourdieuem rozumím jako „skupin[ě] osob zaujímající stejnou pozici v sociálním prostoru, tvoří ji lidé v podobných životních podmínkách, s podobnými dispozicemi, v důsledku kterých se u nich vyvíjí podobné jednání“ (Bourdieu in Nedbálková 2018: 63). Cílem tohoto textu je ukázat, jakým způsobem neziskové organizace jako aktéři na poli vzdělávání reprodukují normy a hodnoty, které na základě antropologické a sociologické literatury definují jako třídní. Vzhledem k tomu, že pracovníci neziskových organizací jakožto univerzitně vzdělaní lidé splňují kritéria střední třídy a jejich klienti se zase nacházejí na dně společenské hierarchie, považuji přítomnost třídního aspektu v rámci zkoumaného problému za nezpochybnitelný a v průběhu celé analytické části ukazují, jak se projevuje v promluvách respondentů.

Vzdělávací strategie

Vzdělávací strategie jsou analytickým označením konkrétních cílů, jichž chce organizace dosáhnout při naplňování svého poslání. Jsou to záměry organizací operacionalizované do podoby konkrétních vzdělávacích cílů. Tyto dílčí vzdělávací cíle tvoří logický řetězec úkonů k dosažení obecného cíle organizace.

Z výpovědí zástupců organizací vyplývá, že jejich dominantním cílem je ukázat dětem alternativní realitu v širokém slova smyslu. Jde o to ukázat, že jiný svět, než ve kterém děti žijí, existuje a že je přitažlivý a hodnotný. Na to navazuje záměr probudit v dětech schopnost snění. Tyto dva záměry spolu úzce souvisejí, protože ukázání alternativní reality dá vzniknout poznání, že věci mohou být jinak, než jak je dítě do té doby znalo – „naplněné smyslem“. Schopnost snění pak zajistí, že se jedinec dovede k určité žádoucí představě vztahovat pozitivním a konstruktivním způsobem – může po ní toužit, čímž vznikají zárodky motivace. Místem, kde mají klienti možnost zakusit alternativní realitu, je nízkoprahové zařízení. Dítě má možnost do zařízení přijít, přesvědčit se a na vlastní kůži zažít, že existuje i jiný svět, než jaký zná a ve kterém žije.

NNO1: To dítě do těch center nechodí jenom za určitým účelem, ale chodí tam, kdykoli má volný čas. My se snažíme, aby to bylo otevřené co nejvíc, a děti se dlouhodobě znají s našimi zaměstnanci. Jsou to občas jejich vzdálené rodiny, sousedi a podobně. A určitě tam vidí jiné vzorce chování, než by třeba poznaly na ulici nebo než třeba vidí ve svých rodinách, kde to mnohdy není úplně růžové.

Podobně jako když rozvojový diskurs dělí svět na vyvinutý a nevyvinutý i narativy zástupců neziskových organizací jsou často implicitně hodnotící – jako v tomto případě záměr ukázat dětem alternativní realitu. Implicitní hodnocení se opírá o explicitní vyjádření předpokladu, že vzorce chování, které mají klienti možnost vidět a zažít ve svých rodinách a na ulici, nejsou pozitivní. Čím se alternativní prostředí „klubu“ odlišuje od rodinného, které „není úplně růžové“, vysvětluje respondent v další promluvě:

Tazatel: Jak vaše organizace přispívá ke zlepšení života romské menšiny, myšleno dětí?

NNO1: Tak určitě tím, že jim poskytujeme alternativu trávení volného času. A to na místě, kde právě můžou získat nějaké hodnoty. Že to není nějaké bezduché.

Tím zásadním rozdílem je tedy smysluplnost trávení času a obecně přítomnost hodnot. Čas trávený na ulici je „bezduchý“, kdežto čas trávený v organizacích je naplněný hodnotami. Toto tvrzení poněkud vyostřeně ilustruje, že s prostředím ulice a rodiny⁵ se pojí negativní

⁵ Jedním z výrazných trendů posledních let v rámci práce s romskými dětmi a mládeží v prostředí české sociální práce je posun od definování cílové skupiny etnicky k jejímu definování pomocí konceptu sociálního vyloučení. Jedním z hlavních důvodů je snaha o odklon od esencializujících přístupů k romství (např. Řičan 2000) k více konstruktivistickým přístupům. Problémy romských dětí a mládeže, na něž sociální služby cílí, tedy již nebývají konceptualizovány jako problémy

hodnoty, a nikoli pozitivní vzorce chování. Respondent zároveň (v předchozí promluvě) zmiňuje, že v nízkoprahovém zařízení jejich organizace bývají občas zaměstnání i sousedi či příbuzní děti – tedy paradoxně členové prostředí, které je považováno za málo podnětné. Naznačuje to, že z pohledu respondenta nabízí nízkoprahové zařízení struktury, jež jsou natolik silné, že umožňují (re)produkovat pozitivní vzorce chování všem zúčastněným.

Je tedy záměrem neziskových organizací, aby zakoušená alternativní realita, již svým klientům dopřávají zažít, byla z jejich strany vnímána jako hodnotná a přitažlivá. Má-li ale atraktivita představované reality fungovat jako motivační prvek, musí být pro klienty reálným a dosažitelným snem. A právě toho je dosahováno pomocí dalšího vzdělávacího záměru, jímž je učit děti schopnosti snít. Ne však o čemkoli, ale o *hodnotných* cílech.

NNO2: Snažíme se, aby ty děti byly schopné snít o budoucím životě, protože většina z nich nemá žádnou vizi. Normální dítě má sen, že bude kosmonaut, i když to je třeba asi nereálné, ale má sen. Tady vám děti řeknou „já budu na dávkách, až budu velký“. Prostě se s nimi snažíme mluvit o budoucnosti, aby měly nějaké sny a že ty sny můžou uskutečnit.

Klient, jenž zakusí alternativní realitu a zjistí, že je hodnotná a dosažitelná, o ni může začít snít. Sen se tak může stát jedním ze základních stavebních kamenů motivace, což odpovídá individualizovanému narativu střední třídy – tedy že bez ohledu na prostředí či třídní postavení má každý jedinec šanci dosáhnout svých snů, je-li motivován a vybaven potřebnými kompetencemi – tedy vzdělán (Keller 2010). Individuální úsilí je dominantním faktorem na cestě k úspěchu, protože pokud by sociální pracovníci věřili, že je osud jednotlivce sociálně a třídně determinován, jejich činnost, konceptualizovaná jako vzdělávání a osobnostní rozvoj, by ztrácela smysl.

Alternativní realitou, do níž má motivované dítě snít se začlenit, je demokratická, respektive většinová společnost. Nízkoprahová zařízení tedy fungují jako jakési malé vzorky koncentrované liberální demokracie, kterou mají děti možnost zažít, toužit po ní a tím se začlenit do *normálního* života a životního stylu a pozitivně se vztahovat k *normálním* hodnotám.

NNO2: (čte) Podporovat sebeúctu uživatelů a pomoci jim rozvíjet jejich vize budoucího života v souladu s demokratickou společností. (hovoří) Máme ještě tu demokratickou společnost, aby si děcka uvědomila, že i když tady žijí v nějakém uzavřeném ghettu, tak svět za tím ghettem je jiný.

NNO3: Cílem je, aby se uchytil ve většinové společnosti, aby tam mohl žít nějaký kvalitnější život než doposud, třeba než jeho rodiče. Aby ten jejich život byl mnohem lepší a snadnější.

způsobené jejich romstvím (romskou kulturou či mentalitou apod.), ale spíše životem v sociálním vyloučení (Moravec 2006; Vašat 2021). Jde o změnu, kterou lze pozorovat v terminologii dokumentů neziskových organizací či grantových schémat. Otázkou je, zda tato změna definice klientely v důsledku nemá dopady i na hodnocení životních situací klientů ze strany sociálních pracovníků. V prvním případě totiž romská kultura může a nemusí být vnímána jako něco hodnotného, nač je možné navazovat. V případě druhém ovšem, definuje-li sociální služba klienty sociálním vyloučením, jde a priori o negativní charakteristiku.

NNO4: Nám jde hlavně o to, aby se ten člověk, ten klient, zařadil do společnosti a aby měl důstojné místo.

Součástí tohoto záměru je i zřejmé přesvědčení o tom, že osvojení hodnot střední třídy a začlenění se do demokratické společnosti nutně přinese dětem lepší život, než jaký mají šanci prožít, ponechají-li si hodnoty a životní styl svého prostředí, přátel a rodičů. V těchto předpokladech se zřetelně projevuje představa o rozvoji jedinců jako o modernizaci a nabývání moderních hodnot, vedoucí ke zlepšení životní situace (Adamčíková 2010; Haavelsrud 1996; Lewis 2005; Peet a Hartwick 1999). Jak ale ukázala řada autorů, takový předpoklad se často ukazuje jako mylný. Rozvojové projekty mohou vést k vytváření nových hierarchií, chronické závislosti na pomoci apod. (srov. Green 2003; Haney 2000; Willson 2010). V neposlední řadě lze také bezpochyby prožít šťastný a spokojený život a nebýt součástí „většinové společnosti“.

To, co klientům, respektive především jejich rodičům a rodinám chybí, vyjadřovali respondenti často pojmem „zodpovědnost“, a to způsobem, který odpovídá v sociální práci rozšířenému přístupu individuální mobilizace k (z)odpovědnosti (Janebová 2021):

NNO5: Je to i o tom, aby se [klienti] naučili zodpovědnosti, aby se naučili vycházet s bílými (usměje se), když to tak řekneme. Aby měli nějakou sebedůvěru, na druhou stranu i sebehodnocení a tak. Rozhodně to není jenom na tom učení jako učení, nadrcení se látky. Prostě ukázat jim, že se dá žít jinak. A když budou chtít, tak to prostě půjde. Ale budou to mít asi těžší než my všichni ostatní.

Koncept zodpovědnosti v tomto pojetí vyjadřuje představu o ideálním vztahování se k sobě samému i svému okolí. Zodpovědný jedinec si uvědomuje, že je jeho osud především v jeho rukou; zodpovědný jedinec plní všechny povinnosti tak, jak je potřeba; zodpovědný jedinec se stará o osoby ve své péči způsobem, jenž je všeobecně vnímaný jako žádoucí/normální. Jde tedy o jakousi „manažerizaci sebe sama“ (Harris, White in Janebová 2021), jež ztělesňuje výše zmiňované hodnoty střední třídy vyjádřené představou, že osud každého jednotlivce záleží především na jeho pílí, pomocí níž lze překonat strukturální mechanismy společnosti a dosáhnout lepšího postavení ve společenské hierarchii.

Zodpovědnost lze z bourdieuovské perspektivy interpretovat jako třídně determinovanou strategii sociálního pole, v němž se sociální pracovníci pohybují (Bourdieu 1998, 2002). Z pohledu zástupců neziskových organizací je logickým klíčem k úspěchu a zajišťujícím prvkem celého integračního procesu. Motivované děti snící o jiném lepším světě musejí být i zodpovědné, aby svých snů mohly dosáhnout a aby nedopadly jako jejich rodiče, již zodpovědnost postrádají:

NNO6: Romové své děti hrozně milují a mají strach, že o ně přijdou. Ale je zvláštní, že ta láska se nějak neprotíná s tou zodpovědností, takže oni děti sice strašně milují a mají hrozný strach, že o ně přijdou, ale jakoby je nechtějí vychovávat a děti si hodně dělají, co chtějí.

Jak je vidět z výše uvedené promluvy, zodpovědnost je spojována s představami o výchově dětí, jež jsou třídně determinované. Pro střední třídu je vzdělání sociálním výtahem a životním pojištěním (Keller a Tvrđý 2008), a tak má zodpovědná výchova především zajistit, aby z dětí „něco bylo“. To je v příkrém rozporu s tím, aby děti plánovaly, že jednou „budou na dávkách“, jak je výše uvedeno, a pokud rodiče nechají děti, ať si „dělají, co chtějí“, nejde jednoduše o jiný typ výchovy legitimní v odlišném sociálním prostředí (Bittnerová et al. 2013), ale o nezodpovědnost. Zodpovědnost se tedy mimo jiné projevuje typem výchovy, který je disciplinující a dohlížející.

Vzdělávací strategie mají tedy v případě neziskových organizací rozvojový charakter. Jejich cílem je vybavit děti hodnotami a cíli, které jsou z hlediska střední třídy vhodné a přijatelné a které lze charakterizovat jako liberálně demokratické. Zároveň vzdělávací strategie neziskových organizací rozvíjejí klienty učením strategií, jimiž lze zvolených cílů dosáhnout.

Pedagogická autorita jako způsob legitimizace rozvoje

Vzdělávací úsilí neziskových organizací by nemělo nadějí na úspěch, pokud by nebylo podpořené autoritou. Podle Bourdieua s Passeronem je pedagogická činnost objektivním symbolickým násilím, protože je založena na panujících arbitrárních mocenských vztazích a odpovídá potřebám dominantních sociálních formací (Bourdieu a Passeron 1990). Legitimitu vzdělávacímu procesu propůjčuje pedagogická autorita, která arbitrárně určuje, co je a co není objektivní pravdou (ibid.). Sociální pracovníci tak ve své činnosti konstruují normu, která je hegemonní diskursivní praxí (Mohanty 1984). Stejně jako v případě rozvoje tato norma vychází z univerzalistických západních vzorců, jež jsou ztělesněny konceptem (liberální) demokracie (Adamčíková 2010; Escobar 1995; Zíková 2007).

Hegemonie diskursivních praxí se projevuje nejen při kontaktu se společenskými institucemi, ale i v celkovém přístupu k hodnotám a strategiím, jež jsou odlišné od hegemonní diskursivní praxe. Ty jsou konstruovány nikoli pouze jako odlišné, ale jako problematické. Společným jmenovatelem pro problematickou odlišnost byli v promluvách respondentů především rodiče dětských klientů.

NNO7: Největší překážkou jsou asi rodiče, protože když s tím dítětem pracujete, podaří se vám ho namotivovat, nadchnout a zaktivizovat, tak to potom zkrachuje na tom, že rodiče řeknou ne. Tím, že jde o dítě, kterému ještě nebylo 18 let a zodpovídá a rozhoduje za ně někdo jiný, tak to hodně často krachuje na tom, že si rodiče postaví hlavu nebo nejsou dostatečně aktivizováni oni sami.

NNO2: Často se střetáváme s rodiči. Je to docela takové podkopávání, že se o něco snažíte... Třeba máme nějaká pravidla na klubu, dítě je poruší, někoho zmlátí, poplive pracovníci, tak ho... nebudu říkat, že vyhodíme, ale prostě jde ven a má třeba týden zákaz na klub. A ještě musí umýt to okno, co poplival. Samozřejmě přijde rodič druhý den, proč nemůže jeho dítě na klub. Vy mu vysvětlíte, co udělalo. Normální reakce rodiče by byla „ty jo, tak to se fakt nedělá, to si zasloužil“, prostě by se omluvil. Reakce těchto rodičů je, že vynadají pracovníci, že je rasistka, a ještě podpoří dítě v tom, že má právo do klubu jít. Narážíme na to, že dětem něco dáváme a rodiče jdou vlastně úplně proti tomu.

Rodiče z hlediska neziskových organizací reprezentují negativní vlivy, které brání tomu, co se snaží v práci s dětmi vybudovat. Nejde tedy o společné úsilí rodičů a neziskových organizací, jde o jakýsi souboj dvou světů a s nimi spojených strategií a hodnot. Z perspektivy neziskových organizací je pravda a od ní odvozená autorita nezpochybnitelně na jejich straně. Reprezentují totiž společnost a její hodnoty, tedy hegemonní diskursivní praxi, a zároveň usilují o rozvoj dítěte, tedy o zvýšení jeho šancí na úspěšné působení ve společnosti, v čemž jim rodiče „brání“.

Toto přesvědčení se projevuje v narativech respondentů, kteří odlišnosti hodnot a strategií vnímají v termínech normálnosti – jako v předchozí promluvě, kdy respondent staví „normální“ reakci do protikladu k reakci rodiče trestaného dítěte. Pokud sociální pracovníci hodnotí hodnoty a strategie své, svého okolí a prostředí, z něhož pocházejí, jako normální, a naopak hodnoty a strategie klientů, jejich rodičů a prostředí, v němž žijí, jako nenormální (nebo snad dokonce deviantní), znamená to především, že se jim tyto hodnoty a strategie jeví jako nepochopitelné. To ale pravděpodobně platí i naopak a může to být jedním z důvodů, proč někteří rodiče nepodporují úsilí neziskových organizací anebo na ně hledí s nedůvěrou.

V samotném střetu dvou odlišných perspektiv – rodičovské a neziskových organizací – se perspektiva neziskových organizací nemusí na první pohled nutně jevit jako hegemonní. O jak mocnou perspektivu jde, se ale projeví v kontaktu se školskými (či obecně státními) institucemi, jež jsou ve svých vstupních požadavcích na dítě značně náročné. Jak reflektovali i zástupci neziskových organizací, (česká) škola totiž u dítěte vyžaduje poměrně široké znalosti, jinak s ním neumí pracovat⁶. Dítěti se tak nutně musí dostat tzv. předškolního vzdělávání, což je, jinými slovy, raná socializace. Pokud bylo dítě socializováno způsobem odlišným od požadované normy, školní učivo nezvládá. Tato odlišnost, často spojená s odlišnostmi v socioekonomickém zázemí – tedy třídní příslušností (srov. Čada 2015, Smyth 2018 a další), je ovšem charakterizována jako nedostatečnost – v rozvojové terminologii nerozvinutost.

NNO5: Já si myslím, že to je tím, že ne všichni rodiče se dětem předškolně věnují. Každý má nějaké kulturní zvyky, ale to není o žádné kultuře nebo nějakých kulturních zvycích děti zanedbávat. Ale oni k tomu nebyli vedeni, tak proč by něco takového dětem dělali, proč by si s nimi takhle povídali. Samozřejmě jsou rodiny, které to dělají – neříkám, že všechny. Ale prostě děcka, která mají největší problémy ve škole, tak je to tím, že se jim před školou nikdo nevěnoval. Děcka si doma nekreslila, nestříhala, nelepila, nemalovala.

Tazatel: Takže si nemyslíte, že by to bylo tím, že institucionální vzdělávání neodpovídá potřebám romských dětí?

NNO5: No, v podstatě neodpovídá potřebám dětí, které nemají dostatečnou předškolní přípravu. Tak bych to spíš řekla. Ty běžné bílé školy, když to tak řeknu, nejsou připraveny na to, že tam přijdou děcka, která v životě nedržela tužku, nůžky a nevědí, jak vypadá lev, tygr a jak je od sebe rozeznat. Spíš na toto nejsou připravené, ať se jedná o bílé nebo černé děti.

⁶ Je nutné podotknout, že data byla sebrána před rokem 2016, kdy započala reforma společenského vzdělávání (sociální inkluze), jež by patrně připravenost českých škol na nepřipravené žáky měla zvýšit.

Předškolně se dětem věnovat, kreslit, stříhat, lepit, poznávat barvy či zvířátka je tedy jedním z univerzálních západních vzorců (Adamčíková 2010; Escobar 1995; Zíková 2007), které mají „nadkulturní“ hodnotu, jež by měla být vlastní dětem všude na světě. Odlišné výchovy, jež mohou akcentovat jiný typ rané socializace (např. samostatnost, nezávislost apod. – srov. Bittnerová et al. 2013), jsou v marginálním postavení oproti dominantním hodnotám, což Bourdieu s Passeronem nazývají symbolickým násilím. A právě tato marginalita je důvodem, proč se dotčené děti stávají objekty rozvoje. Vlastní zkušenost pracovníků neziskových organizací podpořená požadavky školy, potažmo společnosti a na tom postavené záměry organizace jsou základem pro pedagogickou autoritu.

Takovéto labelování je ve shodě s rozvojovým diskursem, který dělí společnosti a jedince na rozvinuté a nerozvinuté. Transformace nerozvinutých do stavu rozvinutého je i zde dosahována vzděláváním a celkovou modernizací (Haavelsrud 1996; Lewis 2005; Peet a Hartwick 1999). Ve slovníku sociální práce tomu odpovídá termín „vybavovat klienty základními kompetencemi“ a celý proces je nazýván souhrnně integrací.

NNO7: Když jsme se zamýšleli nad tím, co klienti potřebují umět, takový ten základ, protože když už vstupují do první třídy v šesti letech, tak jsou hrozně... (váhá) nechci říct zaostali... (nesměle se pousměje). (velmi dlouhá pomlka) Jsou pozadu, tak. Ne, že by na to (váhá) mentálně nebo intelektuálně neměli, ale, jak už jsem řekla na začátku, nemají ty zkušenosti (váhá) a nebyli dostatečně rozvíjeni. Takže když přijdou do první třídy, kde se už očekává nějaká úroveň, tak tam prostě není. My se snažíme dohnat aspoň... (váhá) po stránce integrace do společnosti, kompetence. A osobní kvality, jako je cílevědomost, motivace... rozumíte, k čemu to směřuje.

V uvedeném narativu je pozoruhodné, nakolik je nepřipravenost na školní vzdělávání asociována s nedostatečnou úrovní integrace do společnosti. Hodnocení sociálních kompetencí, respektive úrovně jejich rozvinutosti tak není postavené pouze na arbitrárním posuzování ze strany pracovníků neziskových organizací na základě hodnot střední třídy. Jejich perspektiva je legitimizována požadavky institucionálního vzdělávání, které reprezentuje hodnoty společnosti. Hodnocení nedostatečné rozvinutosti ale vychází především z hodnot a strategií střední třídy.

Pakliže hodnocení nedostatečné vybavenosti dětí kompetencemi potřebnými pro úspěšnou participaci na institucionálním vzdělávání má oporu v požadavcích a nárocích těchto institucí, hodnocení vhodného dospívání a přístupu k sexualitě mnohem zřetelněji souvisí s obecnou (třídní) morálkou a vkusem (srov. Bourdieu 1987; Skeggs 2004) a je postaveno na arbitrárním posuzování ze strany sociálních pracovníků:

NNO2: Klienti jsou nuceni dospívat, brát se a mít děti strašně rychle. My se snažíme, aby klub pro ně byl místem, kde jim říkáme, co je přiměřené jejich věku. Každý by tady chtěl mít sex už od osmi, prosím vás. Takže se jim snažíme dávat to, co souvisí s jejich věkem, jejich potřebami... že na tohle ještě nejsou zralí. Protože doma na to prostě nejedou a s dítětem si nepovídají, čím chce být, protože to nikoho nezajímá. Je jasné, že holka se většinou kolem patnácti provdá. Extrém byl, že se provdala ve třinácti, protože byla na útěku z domova. Snažíme se jim říct, co s jejich věkem souvisí a jak by se v souvislosti s tím měli vyvíjet.

Výše uvedená hodnocení vývoje v oblasti sexuality a dospívání klientů jako příliš překotného a nepřiměřeného věku ukazují na existenci normy, která je v tomto případě esenciálně arbitrární, tříděně determinovaná a hodnotící, když určité kulturní či sociální standardy labeluje jako nevhodné či zastaralé/tradiční (Escobar 1995; Zíková 2007; Adamčíková 2010). Jak také zmiňuje řada autorů, sexuální chování nižších tříd bývá z pohledu střední třídy typicky vnímáno jako rizikové a promiskuitní se sklony k příliš brzkým začátkům (Cozzarelli et al. 2002; Spencer 2016).

To, že jde o „politické a diskursivní praktiky, jež jsou ideologické ve své podstatě“ (Mohanty 1984), je zřetelnější v případě, kdy je autorita založena na hodnotách, které nám nejsou vlastní. V české sekulární společnosti jsou takovým příkladem diskursivní praktiky založené na náboženských hodnotách. Nejen v České republice je významná část neziskového sektoru zřizována a financována křesťanskými organizacemi. V tomto výzkumu byly takové organizace tři. Jejich záměr je rámován nejen integrací klientů do české společnosti, ale i misijní činností, tedy integrací do křesťanského společenství, jak jejich zástupci shodně uvedli. Cílem těchto organizací je z dětí vychovat nejen dobré občany, ale i dobré křesťany. Proto je jejich hodnotové ukotvení konkrétnější a vychází nejen z evropských idejí univerzálního kurikula, ale i Písma svatého.

NNO6: ...v romské komunitě je spousta pověr a věří se tam na duchy zemřelých a takovéto věci jsou tam strašně reálné. Hodně se třeba proklíná. Takže pro ně je taky důležité, aby věděli, čeho se mají na světě bát. Že mají mít úctu a bázeň před bohem a nemají se bát těchto věcí ani je sami provozovat. To je velice důležité. Takže z duchovní stránky věci jde taky o to přepnutí některých tradičních vazeb, které nevím, jak dalece je to rys kultury, který by se měl tradičně zachovávat. Spíš si myslím, že to není dobrá věc.

NNO2: Oni všichni Romové řeknou, že věří. „Jo, já věřím v boha, ale chodím ke kartářce a zjevuje se mi mrtvý dědeček.“ Takže člověk jim nic nevnucuje, ale snažit se jim ukázat... třeba může být směrodatná bible. Tam jsou některé věci dané jasně. Ukázat jim, jak je to v bibli, ale nikdo jim to nevnucuje.

Hodnocení dospívání, sexuality, ale i (ne)rozvinutosti klientů, případně jejich rodičů a prostředí, z něhož pocházejí, je tedy v případě těchto organizací ještě vyostřenější díky tomu, že legitimita pedagogické autority je odvozována od nezpochybnitelného nadkulturního hegemonního diskursu. Je ovšem potřeba zdůraznit, že křesťanství netvoří homogenní celek a křesťanské zásady jsou vykládány různými způsoby, což lze vidět i na různorodém přístupu křesťanských neziskových organizací k formě a míře aplikace křesťanských hodnot do jejich praxe.

A tak je pedagogická autorita neziskových organizací postavena především na tříděně determinovaných hodnotách, ať už jsou zároveň kombinovány s křesťanskými idejemi, či ne. Legitimita těchto hodnot je navíc rámována právě nereflexivitou třídní determinovanosti pedagogické autority. V některých případech dokázali zástupci neziskových organizací reflektovat odlišnost hodnot a nároků prostředí, z něhož jejich klienti pocházejí, ovšem pouze v termínech kulturní odlišnosti. Reflexe vlastní pozicionality z hlediska třídního se v jejich narativech neobjevovala.

Závěr

Tento text se zabíral vzdělávacími strategiemi neziskových organizací v práci s romskými dětmi a mládeží. Činnost těchto organizací jsem konceptualizoval jako rozvojové vzdělávání a nahlížel na ni jako na rozvojové projekty. Jako vzdělávací strategie jsem identifikoval snahu ukázat dětem alternativní realitu, naučit je snění a zodpovědnosti. Tyto strategie jsou postavené na hodnotách střední třídy, od nichž se odvíjí pedagogická autorita neziskových organizací.

Text vychází z teoretických přístupů sociální antropologie rozvoje a sociologie vzdělávání, jež umožňují konceptualizovat sociální práci jako rozvojový projekt, respektive rozvojové vzdělávání. Jde o perspektivu, která má co nabídnout nejen při zkoumání sociálních služeb pracujících s etnickými skupinami, ale i těch, které pracují se seniory, zdravotně postiženými, oběťmi domácího násilí apod.

Praxi sociálních služeb lze konceptualizovat jako přenos třídních či kulturních hodnot a idejí, jejichž nereflexivní může být zároveň jedním z důvodů jejich případného selhávání. Reflexe třídně, sociálně a kulturně determinovaných hodnot, idejí a strategií je nezbytným předpokladem kvalitní analýzy, jež je nezbytným předpokladem úspěšné sociální intervence, která je základním cílem sociální práce. Reflexe vlastního předporozumění by měla být nedílnou součástí kurikula sociální práce i praxe sociálních služeb.

Jak z výzkumu vyplynulo, snahou neziskových organizací je integrovat klienty do většinové společnosti. Z jejich pohledu je tedy nutné, aby klienti přijali vhodné hodnoty a strategie, což jsou ty, jež pomohou dosáhnout cíle. Úsilí neziskových organizací tak směřuje k tomu, aby se klienti od svých rodičů i prostředí, v němž žijí, odlišovali a více se podobali prostředí, z něhož pocházejí pracovníci organizací. A tak se nelze divit, že „rodiče jsou někdy proti tomu“. Klienti se v neziskových organizacích učí rozumět svým učitelům, sociálním pracovníkům či úředníkům, ale je otázkou, zda si kvůli tomu nepřestávají rozumět se svými rodiči, prarodiči či kamarády a nestaví je to před nutnost volby. Je to jedna z otázek, jejichž zodpovězení by mohlo významně přispět k pochopení role neziskových organizací v práci s romskými dětmi a mládeží v kontextu české sociální práce.

Literatura

- ADAMČÍKOVÁ, Jitka. 2010. *Role antropologie v rozvojovém diskurzu* (dizertační práce). Praha: Univerzita Karlova.
- BERGER, Peter L. a Thomas LUCKMANN. 1999. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. Brno: CDK.
- BITTNEROVÁ, Dana, David DOUBEK a Markéta LEVÍNSKÁ. 2013. „Socializace dítěte ve vyloučené lokalitě: Schéma děti si dělají, co chtějí.“ *Lidé města / Urban People* 15(1): 3–25.
- BOURDIEU, Pierre. 1987. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- BOURDIEU, Pierre. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- BOURDIEU, Pierre. 2002. „Reprodukční strategie a formy nadvlády.“ *Sociální studia* 8: 77–91.
- BOURDIEU, Pierre a Jean-Claude PASSERON. 1990. *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: SAGE Publications.

- BOURN, Douglas. 2008. *Development Education: Debates and Dialogues*. London: Institute of Education, University of London.
- BOWLES, Samuel a Herbert GINTIS. 1976. *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*. New York: Basic Books.
- COZZARELLI, Catherine, Michael J. TAGLER a Anna V. WILKINSON. 2002. „Do Middle-Class Students Perceive Poor Women and Poor Men Differently?“ *Sex Roles* 47(11/12): 519–529.
- ČADA, Karel. 2015. „Romští žáci v předškolním vzdělání.“ Pp. 27–37 in David GREGER, Jaroslava SIMONOVÁ a Jana STRAKOVÁ (eds.). *Spravedlivý start? Nerovné šance v předškolním vzdělávání a při přechodu na základní školu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta.
- DAUN, Holger. 2008. „Introduction.“ Pp. 1–17 in Holger DAUN (ed.) *Development Education: Debates and Dialogue*. London: Institute of Education: University of London.
- ESCOBAR, Arturo. 1995. *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton: Princeton University Press.
- ESCOBAR, Arturo. 1997. „Anthropology and Development.“ *International Social Science Journal* 49(154): 497–515.
- FERNANDO, Nilmini. 2016. „The Discursive Violence of Postcolonial Asylum in the Irish Republic.“ *Postcolonial Studies* 19(4): 393–408.
- FUČÍK, Petr, Martina HALTUFOVÁ, Radim MARADA a Michal NEKORJAK. 2009. *Ethnic Differences in Education and Diverging Prospects for Urban Youth in an Enlarged Europe*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- GARDNER, Katy a David LEWIS. 2015. *Anthropology and Development: Challenges for the Twenty-First Century*. London: Pluto Press.
- GREEN, Maia. 2003. „Globalizing Development in Tanzania. Policy Franchising through Participatory Project Management.“ *Critique of Anthropology* 23(2): 123–143.
- HAAVELSRUD, Magnus. 1996. *Education in Developments*. Tromsø: Arena.
- HANEY, Lynne. 2000. „Global Discourse of Need: Mythologizing and Pathologizing Welfare in Hungary.“ Pp. 48–73 in Michael BURAWOY, Joseph A. BLUM, Sheba GEORGE, Zsuzsa GILLE a Millie THAYER (eds.). *Global Ethnography: Forces, Connections, and Imaginations in a Postmodern World*. Los Angeles, London: University of California Press.
- CHABBOT, Colette a Francisco O. RAMIREZ. 2000. „Development and Education.“ Pp. 163–187 in Maureen HALLINAN (ed.). *Handbook of the Sociology of Education*. New York: Kluwer Academic.
- IMRE, Anikó. 2005. „Whiteness in Post-Socialist Eastern Europe: The Time of the Gypsies, the End of Race.“ Pp. 79–102 in Alfred J. LÓPEZ (ed.). *Postcolonial Whiteness: A Critical Reader on Race and Empire*. Albany: State University of New York Press.
- JANEBOVÁ, Radka. 2021. „Jak pracovat s ne/zodpovědností klientů v sociální práci? Model ‚společné‘ odpovědnosti Iris Marion Young.“ *Sociální práce* 21(3): 128–144.
- JARKOVSKÁ, Lucie, Kateřina LIŠKOVÁ, Jana OBROVSKÁ a Adéla SOURALOVÁ (eds.). 2015. *Etnická rozmanitost ve škole: Stejnost v různosti*. Praha: Portál.
- KAŠPAROVÁ, Irena, Štěpán RIPKA a Kateřina SIDIROPULU JANKŮ (eds.). 2008. *Dlouhodobý monitoring situace romských komunit v České republice. Moravské lokality*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- KAŠPAROVÁ, Irena a Radka KLVAŇOVÁ. 2016. „Dítě a dětství: proměnlivá konceptualizace pojmů a její vazby na vzdělávání.“ *Sociológia – Slovak Sociological Review* 48(4): 377–398.
- KATRŇÁK, Tomáš. 2004. *Odsouzení k manuální práci: Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: SLON.
- KELLER, Jan. 2010. *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: SLON.

- KELLER, Jan a Lubor TVRDÝ. 2008. *Vzdělanostní společnost? Chrám, výtah a pojišťovna*. Praha: SLON.
- KIM, Ji-Hye. 2017. „PISA and Its Impact on Education Space of South Korea.“ *The Impact of the OECD on Education Worldwide, International Perspectives on Education and Society* 31: 231–246.
- LEVINSON, Bradley A., Teresa WINSTEAD a Margaret SUTTON. 2020. „An Anthropological Approach to Education Policy as a Practice of Power: Concepts and Methods.“ Pp. 363–379 in Guorui FAN a Thomas S. POPKEWITZ (eds.). *Handbook of Education Policy Studies: Values, Governance, Globalization, and Methodology, Volume 1*. Singapore: Springer Nature.
- LEWIS, David. 2005. *Anthropology and Development: The Uneasy Relationship*. London: LSE Research Online. Cit. 22. března 2022 (<http://eprints.lse.ac.uk/archive/00000253>).
- LEYS, Colin. 2005. „The Rise and Fall of Development Theory.“ Pp. 109–125 in Marc EDELMAN a Angelique HAUGERUD (eds.). *The Anthropology of Development and Globalization: From Classical Political Economy to Contemporary Neoliberalism*. Oxford: Blackwell.
- MOHANTY, Chandra T. 1984. „Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses.“ *Boundary 2* 12(3): 333–358.
- MORAVEC, Štěpán. 2006. „Negativní důsledky etnické definice sociálního vyloučení romských populací.“ Pp. 11–69 in Tomáš HIRT a Marek JAKOUBEK (eds.). „Romové“ v osidlech sociálního vyloučení. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- MUSIL, Libor. 2004. *Ráda bych Vám pomohla, ale ... Dilemata práce s klienty v organizacích*. Brno: Marek Zeman.
- NAVRÁTIL, Pavel. 2001. „Vybrané teorie sociální práce.“ Pp. 183–266 in Oldřich MATOUŠEK a kol. (ed.). *Základy sociální práce*. Praha: Portál.
- NEDBÁLKOVÁ, Kateřina. 2018. „Sociologie třídy a dělnictví.“ *Sociológia* 50(1): 57–77.
- NEKORJAK, Michal, Adéla SOURALOVÁ a Klára VOMASTKOVÁ. 2011. „Uvznutí v marginalitě: vzdělávací trh, ‚romské školy‘ a reprodukce sociálně prostorových nerovností.“ *Sociologický časopis* 47(4): 657–680.
- PEET, Richard a Elaine HARTWICK. 2009. *Theories of Development: Contentions, Arguments, Alternatives* (Second edition). New York, London: The Guilford Press.
- ŘÍČAN, Pavel. 2000. *S Romy žít budeme – jde o to jak*. Praha: Portál.
- SKEGGS, Beverley. 2004. „Context and Background: Pierre Bourdieu’s Analysis of Class, Gender and Sexuality.“ Pp. 19–33 in Lisa ADKINS and Beverley SKEGGS (eds.). *Feminism after Bourdieu*. Hoboken: Blackwell Publishing.
- SMYTH, Emer. 2018. *The Transition to Primary Education: Insight from the Growing Up in Ireland Study*. Dublin: ESRI.
- SPENCER, Bettina. 2016. „The Impact of Class and Sexuality-Based Stereotyping on Rape Blame.“ *Sexualization, Media & Society* 2016: 1–8.
- SPRONK, Rachel. 2020. „Queering Love: Sex, Care, Capital and Academic Prejudices.“ Pp. 25–36 in S. N. NYECK (ed.). *Routledge Handbook of Queer African Studies*. London: Routledge.
- STEPHENS, Michael. 2007. *Culture in Education and Development Principles, Practice and Policy. Bristol Papers in Education*. Oxford: Symposium Books.
- ŠIMEČKOVÁ, Jana. 2010. „Aplikace rozvojových cílů tisíciletí na situaci sociálně vyloučených v Evropě (Romové a vzdělání).“ *Sociální práce / Sociální práca* 1: 82–85.
- ŠTĚCH, Stanislav. 2009. „Zřetel k učivu a problém dvou modelů kurikula.“ *Pedagogika* LIX: 105–115.
- UNITED NATIONS. 2015. „The Millennium Development Report.“ *New York: United Nations*. Cit. 22. března 2022 ([https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20\(July%201\).pdf](https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%201).pdf)).
- UNITED NATIONS. 2021. „Sustainable Development Goals.“ *New York: United Nations*. Cit. 22. března 2022 (<https://www.un.org/sustainabledevelopment/>).

- VAŠAT, Jan. 2021. „Přístupy využívané v sociální práci v sociálně vyloučených lokalitách.“ *Sociální práce / Sociálna práca* 21(3): 36–52.
- WILLSON, Margaret. 2010. *Dance Lest We All Fall Down. Breaking Cycles of Poverty in Brazil and Beyond*. Seattle and London: University of Washington Press.
- WIRTHOVÁ, Jitka. 2019. „Třetí vlna sociologie vzdělávání: Kritický přístup pro globalizovaný i partikularizovaný svět.“ *Sociální studia / Social Studies* 16(1): 165–184.
- WIRTHOVÁ, Jitka. 2020. „Legitimizace vzdělávacích reforem: Strategické dokumenty a konkurenční režimy vědění.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 56(4): 491–521.
- YARROW, Thomas a Soumyha VENKATESAN. 2012. „Anthropology and Development: Critical Framings.“ Pp. 1–20 in Soumyha VENKATESAN a Thomas YARROW (eds.). *Differentiating Development. Beyond an Anthropology of Critique*. New York: Berghahn Books.
- ZÍKOVÁ, Tereza. 2007. *Rozvoj a rozvojová antropologie*. Plzeň: Centrum aplikované antropologie a terénního výzkumu (CAAT).

Autor

Matouš Jelínek je doktorským studentem na katedře Antropologie, AISSR, University of Amsterdam. Jeho výzkumné zájmy se týkají především českých Romů, etnicity, sociálních služeb a péče. V současnosti se v rámci ERC Starting grant projektu ‚*ReloCare: Relocating Care within Europe*‘ pod vedením doc. Krause věnuje transnacionální institucionální péči o německy mluvící seniory v českém pohraničí.

Kontakt: m.jelinek@uva.nl

Dilemata zelené matky: proměna environmentálně příznivého spotřebního chování očima prvorodičky¹

Green Mother's Dilemmas: First-Time Moms' View of Transformation of their Environmentally Conscious Consumption

Marie Schindler, Vojtěch Pelikán

ABSTRACT The process of becoming a mother is substantially linked to consumption. It can facilitate this process, but it can also put new mothers through anxiety, stress and fear of failure. Environmentally conscious women face an even greater challenge as they have to combine their pro-environmental values with the specific social norms. We conducted in-depth interviews with six such women – we called them Green Mothers. Rather than focusing on changes in their behaviour, we became interested in dilemmas they have been dealing with. We concluded that consumption plays a somewhat secondary role in accepting their maternal role – Green Mothers keep their reticent attitude. However, they have become less radical and have accepted consumer compromises. Lifestyle dilemmas are most apparent in relation to identity. Green Mothers turn from their intellectual approach to physicality, health concerns and needs of their children. Their interest in global problems declined as they had shifted their focus to more local and imminent issues. Adopting pro-environmental practices is primarily influenced neither by lack of finances, nor by social pressure, but by time. Therefore, our research contributes to the discussion on the high demands of environmentally-friendly lifestyles.

KEYWORDS motherhood, green motherhood, environmental lifestyles, environmental dilemma, transitive consumption, significant life event, legacy hypothesis

Zelené matky a hloubka jejich spotřebitelských dilemat

Těhotenství a rané rodičovství představuje zlomovou etapu v životě ženy. Přechod k mateřství provázají podstatné změny biologické či psychologické povahy, ovšem neméně zásadní

Sociální studia / Social Studies 2/2024. S. 45–64. ISSN 1803-6104. <https://doi.org/10.5817/SOC2022-20989>

¹ Článek vychází z výzkumu, který se stal jádrem bakalářské práce *Zelené matky: proměna přístupu ke spotřebě u environmentalistek-prvorodiček* (Drahoňovská [Schindler] 2018). Text vznikl v rámci projektu *Cesty k udržitelné a spravedlivější společnosti – environmentální přístupy* (MUNI/A/1201/2019), financovaného z prostředků specifického vysokoškolského výzkumu poskytnutých MŠMT.

proměna se týká identity, sociální role nebo žité zkušenosti (např. Miller 2008; Nyström a Ohrling 2004). Pocit relativní svobody a osobní kontroly nad vlastním jednáním naruší nutnost převzít větší díl zodpovědnosti za svůj život a také nutnost „vzít vážně přítomnost, závislost a potřeby druhého“ (Sevón 2007).

Proměna sociální role a každodenních rutin spojená s narozením dítěte se výrazně projevuje na úrovni spotřebitelského chování. Souvisí to jednak s faktickou stránkou toho, že žena přivádí na svět novou lidskou bytost, která potřebuje zajistit jídlo, ošacení či komfortní prostředí. Kromě toho se však spotřeba stává důležitou součástí procesu etablování mateřské identity, kdy nakupování zboží a služeb určených pro děti a (nastávající) matky podstatně přispívá ke sžívání se s novou sociální rolí (The VOICE Group 2010; Thomas et al. 2018; Venn a Burningham 2017; Zavala 2017).

Spotřebitelská dilemata a nejistoty nabývají specificky výrazné podoby u žen, jež se vyznačují nekonzumeristickou orientací. Studie zaměřené na proměnu spotřebních rolí v souvislosti s mateřstvím upozorňují, že role matky se může dostávat s proenvironmentálními hodnotami do konfliktu. Tyto studie většinou věnují pozornost buď běžné populaci (Burningham et al. 2014; The VOICE Group 2010), nebo segmentu environmentálně orientovaných žen a proměně jejich spotřeby v těhotenství (AbiGhannam a Atkinson 2016). Sociologická debata však dosud postrádá výzkum, jenž by se prostřednictvím kvalitativních metod zaměřil na environmentálně orientované prvorodičky, u kterých již od narození dítěte uplynul delší čas. Předpokládáme přitom, že výzkumný akcent na určitý časový odstup od porodu nám umožní zachytit nové situace, jež v domácnostech nastaly s příchodem malého dítěte, a přinese komplexnější obraz dynamiky spotřebního chování. Zároveň ženám umožní hlubší sebereflexi celého procesu.

Náš výzkum se liší od studií, jež z environmentální perspektivy nahlízejí na proměnu objemu a struktury spotřeby během přijímání mateřské role (Burningham et al. 2014; Venn a Burningham 2017; Zavala 2017). Naším cílem není spočítat uhlíkovou stopu domácnosti ani analyzovat obsah nákupního koše. Soustředíme se na prožívání proměny spotřebitelských strategií. Spíš než faktická stránka nás zajímá emická perspektiva žen, které usilovaly o spotřebu šetrnou k přírodě už před porodem a snaží se své praxe udržet – případně je reformulovat či rozšířit na nové oblasti – a zároveň obstát ve svých očích i v očích společnosti jako „dobrá matka“. V případě environmentálně orientovaných prvorodiček pak sociální normu „dobré matky“ doplňují specifické normy s environmentálním obsahem, s nimiž je spojen nákup specifického zboží – například „zelené mateřství“ (Atkinson 2014; Venn a Burningham 2017) či „přírodní“ a „kontaktní“ rodičovství (Aldortová 2010).

Environmentálně orientované normy postupně pronikají do mainstreamové mateřské identity (Atkinson 2014; Logsdon-Conradson 2011). Mateřství bývá „vyobrazováno jako motivace k aktivnějšímu zapojení se do environmentálních činností“ (AbiGhannam a Atkinson 2016: 454), na což reagují marketéři a cílí na matky reklamu na „zelené“ produkty. Látkové pleny, zdravá strava či přírodní kosmetika představují témata, která se objevují také u prvorodiček v České republice (Zavala 2017). Tento proces nicméně zůstává stranou zájmu našeho výzkumu. Naším cílem je studovat určitý ideální typ², který v sobě prvky „zeleného

² Ideální typ „má význam čistě ideálního mezního pojmu, jímž je realita poměřována a s nímž je srovnávána kvůli objasnění jistých významných složek svého empirického obsahu“ (Weber 2009: 46).

mateřství“ – a dilemat s ním spojených – obsahuje v koncentrované podobě. Jsme si přitom vědomi, že v sociální realitě se tyto prvky vyskytují s různou intenzitou a v různých podobách napříč společnostmi.

Stejně jako AbiGhannam a Atkinson (2016; Atkinson 2014) nazýváme skupinu, kterou zkoumáme, *zelené matky*.³ Definujeme je jako prvorodičky, pro něž je typický akcent na environmentální dimenzi života. Klademe si otázku, jak se u nich změnil přístup ke spotřebě v souvislosti s narozením prvního potomka. S jakými dilematy se potýkají? Dochází u nich k posilování akcentu na environmentální dimenzi spotřeby, nebo naopak k rezignaci na dosavadní praxe?

Mateřství a proměny spotřebitelských rolí v sociologické literatuře

Mateřství, respektive rodičovství, se neodehrává pouze v rámci vztahů v nukleární rodině: „Společnost a kultura nám coby rodičům ‚řídí‘, zda děti mít či nemít, kolik jich mít, případně kdy – v jakém věku je vhodné je mít a kdy už se to naopak zase ‚nehodí‘, co máme dělat, jak se máme coby matky a otcové chovat“ (Maříková 2004: 41–42).⁴ Tlak okolí na správný přístup k rodičovství „má podobu verbální i přímou, ale i neverbální a nepřímou, mnohdy velmi jemnou, symbolickou a rafinovanou a používající různých specifických médií, ikon a reprezentací, jež vytvářejí celistvý diskurs“ (Mareš 2002: 164).⁵ Tento tlak může být o to silnější v případě proenvironmentálně smýšlejících lidí, kteří mainstreamové normy mnohdy problematizují.⁶

K tlaku sociálních norem se přidávají omezení, jež mateřství přináší na rovině vzdělání, pracovních příležitostí či finančního ohodnocení (Křížková et al. 2011). Ta přispívají k tomu, že rodičovství bývá v soudobé české společnosti odsouváno do stále vyššího věku a průměrný počet potomků se během čtyř dekad snížil přibližně o pětinu (Chromková Manea a Rabušic 2019: 29).⁷ V kontextu těchto tlaků, přicházejících ze strany pozdně moderní společnosti, se konstruuje mateřská identita. Z giddensovské perspektivy na ni lze nahlížet jako na reflexivní projekt, postavený na procesu každodenního vyjednávání jak žít (Giddens 1998). Zatímco při běžném běhu života je identita poměrně ustálená, v tranzitivním období

³ Anglicky *Green Moms* či *Green Mothers*.

⁴ Společenský tlak nachází argumentační oporu v populační dynamice zemí globálního Západu. Nebýt imigrace, tamní populace vymírají a stárnou. To vede k obavám o zajištění potřeb budoucích generací a posiluje xenofobní nálady. Eurostat (2015: 157–173) předpokládá, že mezi roky 2015 a 2080 překročí v EU počet zemřelých počet narozených o více než 60 milionů; v ČR bude tento rozdíl činit přes 1,3 milionu.

⁵ Zatímco dříve se sociální normy spojené s mateřstvím formovaly v rámci několikagenerační domácnosti, širší komunity či církve, v průběhu dvacátého století tuto roli čím dál více nahrazují státní instituce, média či přátelé (Lacinová 2002).

⁶ Týká se to nejen otázek, jež jsou s ekologicky příznivým způsobem života úzce spjaty, například vegetariánského a veganského stravování, ale i otázek, jež s ním souvisejí volněji – kupříkladu přístupu ke zdravotnictví (typicky k očkování) či ke klasickému systému vzdělávání.

⁷ Další důvody této situace spočívají v podmínkách druhé demografické tranzice, která se v České republice výrazněji projevila až v průběhu 90. let (Chromková Manea a Rabušic 2019).

osvojování mateřské role nabývá tento proces na dynamice. Narození dítěte představuje radikální životní zlom, na nějž lze nahlížet jako na přechodový rituál spojený s procesem dospívání (Schouten 1991) či jako na *significant life event* (Chawla 1999).⁸ Žena dostává příležitost reflektovat pod novým zorným úhlem svůj dosavadní život i to, v jakém prostředí chce, aby její dítě žilo. „Nově nabytá mateřská role mění nejen to, jak na ženu pohlíží její okolí a co se od ní očekává, ale zároveň ji nutí přemýšlet i sama o sobě v jiném světle. Dosavadní identita a zvyky se stávají fluidní a každodenní život se proměňuje“ (Zavala 2017: 26).

Liminalita, jež provází proces osvojování mateřské role, je podstatná z hlediska životního způsobu. U nastávajících či novopečených matek dochází k narušení habitualizovaných způsobů jednání, k jejich znovupromyšlení a k formování nových rutin. Ženy se stávají otevřenějšími k různým alternativám a dochází u nich k výrazným změnám spotřebního chování (Verplanken 2006). Současně se stávají vnímavějšími vůči sociálním normám a marketingovým sdělením (Thomsen a Sørensen 2006). „Přechodová“ či „tranzitivní“ spotřeba⁹ má přitom ambivalentní náboj. Na jednu stranu celý tranzitivní proces facilituje – nákup věcí určených pro maminky může ženě pomoci sžít se s novou rolí. Každodenní spotřebitelské situace, spojené s osvojováním nové společenské role, však rovněž přinášejí řadu negativních emocí a pocit vnitřní rozpolcenosti (AbiGhannam a Atkinson 2016; The VOICE Group 2010).

Příchod mateřství může být například spojen se stresem, plynoucím z rozporu mezi předpokládaným propadem příjmů a zvýšením životních nákladů.¹⁰ Neměně stresující mohou být stupňující se – a často konfliktní – nároky, jež současná západní společnost na matky klade (Hays 1998; Masopustová, Daňšová a Lacinová 2018). Nadto mateřství přivádí ženu do dosud neprobádaného světa věcí a služeb, ve kterém se musí zorientovat. Nedostatečná znalost terminologie a produktů, způsobů chování a spotřeby, jež jsou asociovány s novou rolí, potažmo nápor nových informací, mohou snadno vyústit v úzkost a frustraci. Selhání jako spotřebitelka – například koupí špatného kočárku (Thomsen a Sørensen 2006) – se může spojit se strachem ze selhání jako matka.

Prvorodička-environmentalistka nadto zažívá významný vnitřní konflikt. Tranzitivní spotřeba, která by jí za normálních okolností měla pomoci vžít se do nové role, její rozpolcenost spíše prohlubuje. Obvyklé strategie prvorodiček totiž posilují konzumeristickou dimenzi mateřství – ústí v rozhodnutí více nakupovat, případně preferovat kvalitnější, a tedy dražší zboží (Thomsen a Sørensen 2006). U ženy, která se snaží svou každodenní spotřebu snižovat, taková strategie koliduje s jejími hodnotami. Kromě tlaku médií a společnosti tak čelí ještě vlastním pochybnostem, chce-li upřednostnit obnošené oblečení či opotřebovaný kočárek před novým, moderním – případně rozhoduje-li se, že si něco nekoupí vůbec, například automobil.

⁸ Kromě mateřství takto bývají označovány situace jako stěhování, změna povolání, vstup do manželství nebo odchod do penze.

⁹ Anglicky *transitional consumption*.

¹⁰ Výdaje v těhotenství a prvním roce života dítěte bývají značně individuální, každopádně však nezanedbatelné – například podle nedávné britské studie v průměru představují 10 000 liber (Loveday 2019).

Environmentálně-spotřebitelská dilemata se týkají celé řady dimenzí každodennosti. Kromě zmíněného vybavení pro miminka či dopravy souvisejí s bydlením, nákupem kosmetiky, konzumací médií či trávením volného času (Burningham et al. 2014). Jedno z nejvýraznějších dilemat se pak týká stravování (Lee 2008; Ludlow et al. 2012). V průběhu těhotenství a raného mateřství žena znovu promýšlí svůj jídelníček. Kromě toho, co s ohledem na zdraví plodu konzumovat nesmí – například nikotin či alkohol –, existují sdílené představy o tom, co by naopak jíst měla. Předpokládá se například, že se bude stravovat zdravě (Gram, Hohnen a Pedersen 2017: 436–437), že bude klást důraz na původ a složení potravin. Ekologické nároky jsou s částí takových očekávání v souladu, s jinými se však snadno dostanou do rozporu. Před environmentálně orientované prvorodičky jsou postaveny otázky jako: Smím si vzít na svědomí důsledky, které by dítěti mohlo způsobit vegetariánství či veganství? Nevznikne mu újma, když oželím něco z doporučené výbavy či tu nejbezpečnější autoseďadku? Ustojím tlak okolí, budou-li má rozhodnutí podrobena kritice?

Reakce na spotřebitelská dilemata, jimž jsou environmentálně smýšlející ženy vystaveny, bývá v zásadě dvojitá. Podle zastánců tzv. *legacy hypothesis* (např. Hamilton 1985; Milfont a Sibley 2011) mateřství posiluje generativní zájem o svět, do něž je dítě uváděno, a probouzí v ženě potřebu pečovat nejen o rodinu, ale i o zdraví planety. Zájem o environmentální problémy se tedy podle nich posiluje. Ekholm a Olofsson (2017) uvádějí, že rodičovství bývá v odborné literatuře často spojováno s obavami o budoucnost, které budou potomci nuceni čelit.¹¹

Jiné studie přinášejí zjištění, jež jsou s „hypotézou odkazu“ v rozporu.¹² Podle longitudinálního výzkumu Gregory O. Thomase a kol. (2018), provedeného ve 40 tisících britských domácností, se frekvence proenvironmentálních činností s narozením dítěte snižuje. Narůstá-li u některých rodičů, motivem jsou zdravotní ohledy či se jedná o činnosti, které nějakým způsobem přispívají k blahobytu dítěte: „Dokonce i ti s již vysokým povědomím [o environmentálních problémech – pozn. aut.] prokazují v souvislosti s narozením dítěte jen nepatrné zvýšení touhy chovat se udržitelněji, ovšem tato intence se ne vždy odráží v jejich následném jednání“ (s. 274).

Konflikt mezi proenvironmentálním chováním a naplňováním potřeb dítěte můžeme sledovat i ve výzkumu Susan Venn a Kate Burningham (2017). Ekologicky šetrná spotřeba je pro environmentálně orientované prvorodičky důležitá, považují ji však spíše za nedosažitelnou vizi, ke které se snaží přibližovat. Prioritu mají potřeby dítěte, často tak v konečném důsledku převáží kritérium pohodlí anebo čistoty. Proměna priorit ústí v koupi sušičky, používání jednorázových plenek či to, že rodiče, kteří by si dřív oblékli teplejší oblečení, dnes kvůli strachu o dítě raději nechají zapnuté topení (s. 84–85).

¹¹ Některé lidi tato obava dokonce vede k rozhodnutí dítě vůbec nemít. Také v České republice existují ženy, které na základě environmentálních argumentů docházejí k závěru, že nemá smysl přivádět do prostředí klimatické krize nového člověka (Drahoňovská 2021). Je-li už nicméně dítě na světě, podle logiky *legacy hypothesis* by takové obavy měly vést v kontextu klimatické krize ke snaze předat svět svým potomkům v co nejlepším stavu.

¹² Ostatně tuto hypotézu neprokázal ani samotný výzkum Ekholmové a Olofssonové.

Metody výzkumu

Jádrem výzkumu se staly hloubkové rozhovory se šesti zelenými matkami. Participantky jsme vybrali na základě doporučení informátorů – identitu zelené matky tedy primárně chápeme jako připsanou zvenčí.¹³ Některé informátory jsme získali z řad známých, další jsme hledali prostřednictvím facebookových skupin zabývajících se environmentálně šetrnou spotřebou a ochranou přírody. Předpokládali jsme, že touto cestou spíše najdeme ženy, pro něž je environmentální orientace životního způsobu typická, než cestou sebeaskripce.¹⁴ Mezi zelené matky jsme přicházeli v pozici výzkumníků v oblasti environmentálních studií. Takové rámování naší pozice mohlo posilovat snahu naplnit naše očekávání, že skutečně hovoříme s reprezentantkami „zeleného mateřství“. Toto riziko jsme brali v potaz při konstrukci dota-zovacího schématu i při následné analýze dat.

Informátorů jsme se ptali: „Znáte ve svém okolí ženu s jedním malým dítětem ve věku do dvou let, která se vyznačuje tím, že žije skromně, snaží se vědomě snižovat svou spotřebu nebo se nějak jinak angažuje v ochraně životního prostředí a zajímá se o environmentální problémy?“ Poté co nám desítka informátorek¹⁵ poskytla tipy na čtrnáct žen, jsme je ještě požádali o konzultaci ověřující, zda jsou jimi doporučené participantky skutečně pro náš výzkumný záměr vhodné – u čtveřice se následně ukázalo, že některá z kritérií nesplňují. Ze zbylých deseti jsme si prioritizovali šest. Neboť rozhovory s nimi poskytly dostatek analytického materiálu a došlo k částečné saturaci, další ženy jsme již neoslovovali.

Při konstrukci souboru i při prioritizaci participantek jsme usilovali o heterogenitu dilemat a životních situací, s nimiž se prvoroďičky potýkají, a návazných spotřebitelských strategií. O pestrost jsme usilovali z hlediska vzdělání i místa bydliště; hledali jsme jak participantky, jež mají od liminální fáze přechodu k mateřství větší časový odstup, tak ty, jež se v ní v zásadě stále nacházejí. Tím, že jsme si skupinu zelených matek definovali poměrně široce, jsme získaly tipy na ženy, jež se věnují environmentálnímu aktivismu, vzdělávání v oblasti ochrany přírody, nakupují u lokálních producentů nebo dávají svým dětem látkové pleny.¹⁶ Dvouletou hranici jsme si stanovili, protože do tohoto věku jsou děti nejintenzivněji vázány na přítomnost matky a matka proměny ve spotřebě aktuálně prožívá. Zároveň má v živé paměti svůj předchozí způsob života, a může tak dobře reflektovat změny, které v domácnosti po narození dítěte nastaly.

¹³ Ač by se participantky zřejmě jako zelené matky samy neoznačily, když jsme s nimi svou terminologii sdíleli, ztotožnily se s ní.

¹⁴ Hledání žen, jež se jako zelené matky samy identifikují, by bylo v situaci, kdy normy zeleného mateřství pronikají do středostavovského mainstreamu, metodologicky riskantní – hrozilo by riziko zahlcení množstvím netypických zájemkyň.

¹⁵ Na naši výzvu zareagovaly pouze ženy.

¹⁶ Podobně si skupinu Zelených matek definovaly AbiGhannam a Atkinson jako „ženy, které vedly široce pojatý environmentálně uvědomělý způsob života, zahrnující chování jako recyklování, spotřebovávání zelených produktů, byly aktivní v environmentálně zaměřených skupinách, v environmentálních kampaních a podobně“ (2016: 456).

Tabulka 1: Profil účastnic¹⁷ zahrnutých do výzkumu

Jméno	Věk	Věk dítěte	Rodinný stav	Povolání	Bydliště
Anna	31	14 měsíců	vdaná	průvodkyně v lesní školce, doktorandka	vesnice
Emma	28	3 měsíce	vdaná	scénografka	okresní město
Kateřina	27	18 měsíců	ve vztahu	porodní dula, průvodkyně v lesní školce	krajské město
Markéta	29	8 měsíců	ve vztahu	průvodkyně v lesní školce	malé město
Tereza	30	21 měsíců	vdaná	soudkyně	okresní město
Veronika	31	17 měsíců	vdaná	lektorka environmentální výchovy	okresní město

Navzdory snaze o heterogenitu nesou naše účastnice řadu podobných rysů. Lze je charakterizovat jako příslušnice střední třídy, vysokoškolačky ve věku od 27 do 31 let s bydlištěm převážně ve městě. Považují se za finančně zabezpečené, nikoliv však bohaté; zdůrazňují, že si vystačí s málem. Mají pracovní místo, kam se mohou po rodičovské dovolené vrátit. Některé pracují na částečný úvazek či příležitostně, většinu energie nicméně věnují péči o dítě. Všechny žijí v dlouhodobém partnerském vztahu. Jedna z účastnic vystudovala obor zaměřený na environmentální a rozvojová studia, u dalších dvou vystudovali environmentálně zaměřený obor partneři.

Se zelenými matkami jsme se sešli u nich v domácnosti, případně na jiném místě, které si vybraly. Pokaždé bylo přítomno také jejich dítě, což vyvolávalo množství spontánních otázek. Při vedení rozhovorů jsme se inspirovali přístupem Jeana-Clauda Kaufmanna (2010). Řídili jsme se připraveným dotazovacím schématem, přičemž pořadí otázek vyplynulo během konkrétního rozhovoru. Na začátku jsme účastnici požádali, aby se představila a shrnula svůj běžný den s dítětem. Podobně jako u příbuzných studií (AbiGhannam a Atkinson 2016: 467; Burningham a Venn 2017: 113; The VOICE Group 2010: 35) následovaly okruhy otázek zaměřené na domácnost, finance, rodinu a vztahy, společenský tlak, hry, environmentální informovanost, stravu anebo volný čas.

Při analýze dat jsme se řídili principy zakotvené teorie Kathy Charmaz (2014). Přepsané rozhovory jsme opakovaně četli a kódovali metodou line-by-line, následně zaměřeným kódováním a prostřednictvím in vivo kódů. Kódy jsme poté roztřídili do abstraktnějších kategorií odrážejících zásadní témata spojená se spotřebou a jejími proměnami. Nato jsme provedli reanalýzu, která se úžeji soustředila na hledisko spotřebitelských dilemat. Na základě tohoto procesu vznikly kategorie představující dilemata, kterým účastnice přisuzovaly největší význam. Ty představují základ následujících čtyř kapitol. Každá z těchto kategorií se v některých oblastech spotřeby projevuje zásadněji, jinde méně. Oblasti, kde k vyjednávání spotřebitelských dilemat zelených matek dochází nejintenzivněji, v následujících kapitolách dostávají nejvíce prostoru.

¹⁷ Jména jsme anonymizovali.

Osvojování role zelené matky: mezi intelektem a tělesností

Přijímání nové sociální role je u zelených matek spojeno s nekončícím vyjednáváním mezi potřebami dítěte a environmentálními hodnotami. První měsíce po porodu jsou obecně považovány za vyčerpávající období. Prvorodičky se vypořádávají s novinkami v oblasti rodinného života, sžívají se s novou rolí, a není proto divu, že ochrana přírody nemívá stejnou prioritu jako pohodlí a bezpečí dítěte (Burningham et al. 2014: 25).

Dítě mění nejen způsob, jak zelená matka tráví den, ale i její pohled na sebe samu. Žena, která byla zvyklá rozhodovat se na základě posouzení dopadu svého chování na vlastní zdraví nebo na základě toho, co je podle ní morální, se najednou musí rozhodovat na základě dopadu svého chování na potomka. Role matky je pro ni plná dříve nezakoušených rozporů, kdy je nucena jednat v konfliktu se svými hodnotami. Pro Emu se například role matky neslučuje s radikální formou aktivismu:

Pořád podepisuju nějaké petice, je mi blbý to nepodepsat. Ale nevím, jestli bych se, kdybych neměla Evelínu, neangažovala nějak víc. Protože třeba kamarádka pomáhá dělat Klimakemp a já jsem tam nebyla, protože minule už jsem vlastně byla těhotná a teď kon tohle, tak nevím...

Pocit příslušnosti ke skupině proenvironmentálně smýšlejících lidí Emu zavazuje být aktivní v ochraně přírody; petice jí umožňuje zůstat aspoň částečně v kontaktu se svým životem před narozením dítěte. Časové nároky mateřství a odlišný denní rytmus nicméně přispívají k tomu, že se zelené matky stahují z veřejného prostoru a mění se okruh lidí, mezi nimiž se pohybují: „Začaly jsme kamarádit s matkami, protože ostatní mají jiný režim. Žijí spíš večer, my večer už spíme...“ (Ema). Pocit náležitosti ke komunitě spřízněných lidí je přitom pro vytrvání v mnohdy náročných praktikách ekologicky šetrného života podstatný (Chawla 1999).

Byť s příchodem mateřství zvlažněl zájem zelených matek o globální problémy, o to více se začaly zajímat o problémy, které se dotýkají jejich každodenního života. Anna založila lesní školku, u vzniku lesní školky stála i Kateřina, Ema se rozhodla revitalizovat blízký park.¹⁸ Naopak v radikálním aktivismu, který se vztahuje zejména právě ke globálním environmentálním problémům, je mateřství spíš brzdí. Zelené matky si uvědomují, že jejich tělesná a duševní pohoda ovlivňuje jejich potomka. Zmiňují, že po porodu¹⁹ přestaly sledovat denní zpravodajství včetně informací o ekologických otázkách: „Přijde mi, že to pak často bere životní optimismus a radost, když člověk furt vidí, kolik je toho na světě špatného, co všechno se děje. A já se nechci pořád zaobírat tím negativním“ (Kateřina).

Podle AbiGhannam a Atkinson environmentálně orientované ženy v průběhu těhotenství důvěřují spíše informacím odborníků než svým vlastním postojům a instinktům (2016: 469). Zelené matky v našem výzkumu také uváděly, že byly zvyklé získávat informace

¹⁸ Tím se podobají souboru dobrovolně skromných domácností takzvaných „pestrých“, pro něž je aktivní zapojení do občanského života typické (Librová 1994).

¹⁹ Kontrast situace před porodem a po něm vyvstává při srovnání s výzkumem AbiGhannam a Atkinson (2016: 470). Jejich zelené matky se během těhotenství naopak snažily nasát co nejvíce informací mimo jiné proto, aby je mohly využít jako argumenty pro svůj specifický přístup k mateřství.

z relevantních a důvěryhodných zdrojů, po narození dítěte nicméně hledaly odpovědi na každodenní otázky týkající se mateřství a spotřeby spíše v různých specializovaných skupinách na sociálních sítích.²⁰ Uváděly také, že se mnohem víc obracejí ke svým instinktům a poslouchají potřeby svého těla.

Orientace každodenních praxí na tělesnost je zelenými matkami výrazně spojována s kojením. Vnímají jej na jednu stranu prakticky – šetří čas strávený vařením či uspáváním –, představuje však také důležitou hodnotu ve zvládnutí role „dobré matky“. Tato hodnota je zakotvena ve společenských diskurzích, které prosazují kojení jako důležitou součást správného přístupu k mateřství – prohlubuje vazbu dítěte na matku a podporuje jeho přirozený vývoj (Shaw 2003; Sevón 2007). Je definováno jako něco přírodního, přirozeného (Volejníčková 2015: 101), což reflektují i zelené matky: „Snažíme se co nejvíc dělat takové ty věci z kontaktního rodičovství, co nejpřirozeněji, takže kojíme“ (Kateřina).

Skutečnost, že kojení představuje významnou hodnotu, dokládá fakt, že v něm participanky pokračovaly i přes problémy, jakými byl například nedostatek mléka. Tereza nakonec přece jen musela s kojením ze zdravotních důvodů přestat, vedlo ji to nicméně k ještě urputnějšímu lpění na zdravé stravě: „Měla jsem pocit, že mu to musím vynahradiť a udržet tu stravu kvalitní, když už nešlo mateřské mléko. A tím se změnil jídelníček i nám, protože jíme všichni to samé. [...] Snažím se péct, což se učím úplně od nuly, protože na tohle jsem nikdy nebyla.“

Přestože společnost považuje kojení za přirozené a přirozené zase bývá obvykle považováno za environmentálně příznivé, ne vždy tomu tak je. Zelené matky někdy rezignovaly na dosavadní stravovací návyky, aby jejich tělo lépe vyhovovalo potřebám dítěte. Ačkoliv většina jich v minulosti jedla maso jen sporadicky – mnohé byly vegetariánky a veganky –, během těhotenství či záhy po porodu se začaly k masu obracet víc. Markéta měla vzhledem k rizikovému těhotenství strach o vývoj dítěte, její rozhodování formovala i reakce okolí: „Říkala jsem si, že veganství bych v těhotenství nedala. Hodně jím vajíčka, na ty nedám dopustit, takže na tom bych si asi nedokázala stát. [...] Navíc byla [po porodu – pozn. aut.] maličká, [...] tak ještě abych doktorce vysvětlovala, že je vegetarián...“

Proenvironmentálně smýšlející žena, která si sama o sobě dokáže svůj způsob života obhájit, znejistí ve chvíli, kdy se stává zodpovědnou za jinou lidskou bytost. Když se dcera narodila, musela Markéta změnit jídelníček ještě víc. Zelenina její dceru nadýmala a doktorů dítěti nadto zjistili intoleranci na laktózu. Zmiňuje, že zkrátka „potřebovala něco jíst“. Vyčerpání a nedostatek času vedly k situaci, kdy na své morální zásady rezignovala:

Mám takovou pavzpomínku úplně hroznou, že jsem si fakt koupila to kuře; teď tam ještě vidím ty klouby, to se mi jako fakt nelíbí. Nejel výtah a ona mi dokonce spala, takže byl jakoby klid. Já jsem se neměla jak dostat nahoru, do osmičky. Tak jsem si tam prostě sedla na schody a začla tam těma rukama jíst to mastný hnusný kuře. Ona spala, já se naobědvala a byla z toho úplně šťastná.

²⁰ Tyto zdroje informací upřednostňuji před radami rodičů, jež vnímají jako nefunkční či zpátečnické, vycházející z překonané představy o potřebách matky i dítěte.

Z ženy, která se vnímá jako proenvironmentálně smýšlející, se stává „dobrá kojící matka“, jež je ochotná ustoupit ze svých dosavadních zvyků a intelektuálních nároků a jednat takřka pudově ve prospěch dítěte. Spíš než aby si něco odepírala, jako tomu bylo před těhotenstvím, více naslouchá svým potřebám a chutím. Některé feministické autorky tento postoj kritizují: „Pokud se matka rozhodne kojit, jak se tento stav promítne do její identity? Stane se z ní ta správná a dobrá matka, nebo se začne vnímat jako zdroj jídla pro dítě bez pocitů a potřeb?“ (Volejníčková 2015: 101). Zelené matky však tuto proměnu vnímají – podobně jako v jiných oblastech – s benevolencí: „Nějak to nevyhledávám, ale... je pravda, že v těhotenství jsem pak měla hodně jiné chutě. Právě třeba i hodně na to maso. A teď taky, jak kojím, mám někdy na to maso jako fakt chuť, že si to tělo o to říká. Tak se zase snažím ho nějak poslouchat“ (Kateřina).

Vyrovňování se s nejistotou: nákup výbavy

Jakožto prvorodičky se zelené matky potýkají s nejistotou, co za vybavení budou skutečně potřebovat, zároveň chtějí být na roli matky připravené. Potřeba dělat informovaná a dobře promyšlená rozhodnutí celý proces spotřeby v rodinách zelených matek zpomaluje; vyčkávat také, zda budou konkrétní vybavení skutečně potřebovat.

Zdrženlivost v nakupování souvisí také s tím, že zelené matky nemají potřebu dětskou výbavu vlastnit. Jsou rády, mohou-li si některé věci vypůjčit, a až je nebudou potřebovat, zase je poslat dál či prodat. S vděčností také věci dědí. Nejenže jsou to environmentálně odpovědné způsoby, jak získat výbavu pro svého potomka, zároveň taková cesta zjednodušuje rozhodování, co konkrétního si pořídit. Někdy ale dědění a dary snímají ze zelených matek odpovědnost za volbu, jež by za jiných okolností byla složitě vyjednávana – dvě z nich například začaly používat darované auto, věc, o jejíž zbytnosti byly dříve přesvědčeny.

Bylo to docela dilema. Nakonec, když mi umřel děda, tak po něm zbylo auto, takže je poděděný. Jednou, až nebude fungovat – což možná nebude trvat dlouho, je to stará Felicie –, tak nevím, jestli si pořídíme. Je pravda, že dřív jsme auto nepotřebovali. Ale s tím dítětem je to teď kon takový, že člověk po něm rád šáhne. Protože je potom potřeba vozit různé věci a tak. (Kateřina)

Kateřina se nicméně i nadále snaží využívat auto minimálně.

Po městě moc nejezdíme. Na jaře jsme si udělali radost, dostali jsme porodný, tak jsme ho rovnou investovali a koupili si holandský kolo. [...] Vepředu má korbu se sklápěcími sedátky, že se tam vejdou až čtyři děti. Takže jezdíme po městě nebo i trochu po okolí.

Zatímco před příchodem potomka většina rodin auto nevlastnila, v době rozhovoru už ho všude měli k dispozici. Tuto skutečnost zelené matky komentují jako značný ústupek ze svých hodnot; některé vnímají potřebu auta jako dočasnou: „Buď to bude tak, že překleneme tohle období, kdy si myslíme, že potřebujeme auto – s tím, že si ho půjčíme vždycky od mámy. Anebo prostě koupíme takový to malý, městský. [...] Přemýšlela jsem, že by mohlo být třeba na plyn.“ (Ema)

Jako důvod pro pořízení automobilu zelené matky uvádějí především potřebu dělat větší nákupy. Některé se odkazují k nesnázím, jež jsou spojeny s cestováním hromadnou dopravou s dětmi. Jindy se potřeba auta spojila s aktuálním či plánovaným stěhováním se na venkov. Také v tomto případě rozhodnutí rámovaly potřeby dítěte: „Tím, že máme malou dcerku, tak přestěhování bylo to nejlepší rozhodnutí, co jsme mohli udělat“ (Anna).²¹ Jízdu autem nicméně participantky považují za nutné zlo, a je-li to možné, snaží se ji různými způsoby omezit. Partner Markéty využívá k dojíždění do práce spolujízdy, Ema a Veronika sdílejí auta s rodinou anebo přáteli.

Situace, kdy zelené matky výrazně vnímají rozdíl mezi darem a koupí nového výrobku, se týkají také látkových plen. Ty jsou obecně považovány za environmentálně šetrnější řešení oproti plenkám jednorázovým.²² Z jejich používání se stal trend, na který slyší i rodiče, kteří se o ochranu přírody tolik nezajímají. Některé zelené matky plenky zdědily od členů své či partnerovy rodiny, některé je měly uchovány ještě z dětství. Jiné si musely sadu nových plen koupit a vystavit se tak složitému rozhodování v kontextu spotřebitelských trendů a marketingových strategií, které se snaží matky přesvědčit, že právě jejich kolekce je ta správná. Existuje mnoho materiálů, stříhů a vzorů, ze kterých ženy mohou vybírat. Nová výbava rovněž představuje značný finanční výdaj.²³

Přijde mi fascinující, že prvotní impuls je pro většinu maminek asi ten ekologický. Přitom je to takový byznys. Jako kolik v dnešní době existuje značek a teď se předháněj, kdo udělá lepší vzor, a maminky samozřejmě všechny chtějí mít plenky s traktory a se sovou a pak se z toho podle mě ten prvotní záměr vytrácí. Ale i tím, že těch systémů a výrobců je mnoho a nejsou mezi sebou kompatibilní, jsem z toho ze začátku měla hlavu jak pátrací balón. (Tereza)

Spotřebitelská dilemata zelených matek se týkají nejen koupě látkových plen, ale i jejich každodenního používání. Časové nároky spojené s praním a sušením se snoubí se sofistikovanou problematikou správné praxe: „Chtěla bych se nechat zaučit nějakou svojí kámoškou, ale ještě se to nestalo. Zkoušela jsem jí to dát asi dvakrát [smích]. Ale ona v tom má takový velký zadek, že potom leží jako z kopce. Nevím, jak se to jako řeší, a taky se mi to asi jako ani nechce řešit“ (Ema).

Zatímco mezi zelenými matkami bylo správné používání látkových plen vytouženou metou, současně zmiňovaly, že se setkávají také s negativními reakcemi, ať už ze strany lékařů, pohybových expertů, či veřejnosti: „Připadala jsem si fakt jako exot. Možná je to

21 Při hledání nového domova zvažovala Anna environmentální kritéria: Aby s manželem nepřispívali k dalšímu záboru půdy, zrekonstruovali starý domek. Ten se nachází poblíž vlaku, nemusí tak tolik jezdit autem. Ostatní zelené matky rovněž považují pro dítě město za limitující. Ač jim samotným urbánní život víceméně vyhovuje, připouštějí možnost, že se právě kvůli dětem – aspoň na přechodnou dobu – odstěhují.

22 „Opakovaným používáním látkových plen se snižuje tuhý odpad, a pokud to jejich materiál dovoluje, lze je na konci jejich uživatelské fáze jednoduše zrecyklovat“ (Kubičková 2015:20). Oproti tomu jednorázové plenky se mohou rozkládat až 500 let (s. 19).

23 Podle Kateřiny stojí nové vybavení až patnáct tisíc korun.

jinak ve větších městech, ale řekla bych, že u nás to [látkování – pozn. aut.] pořád není běžný“ (Tereza). Zelené matky tak často prožívají rozpor mezi tím, co od nich očekávají autority, různé okruhy expertů či přátelé a co považují za správné ony samy.²⁴

Náročnost používání látkových plen zelené matky překvapila. Postupně začaly ze svých ideálů slevovat a většinou se rozhodly kombinovat látkové pleny s jednorázovými.²⁵ Přechod na jednorázové pleny nicméně zelené matky vnímají jako prohru, nerezignují proto na hledání ekologicky příznivějších variant: „Je to to největší, co nás trápí, co se tý ekologické s dítětem týče. Takže se aspoň snažíme kupovat nějaký ekologičtější plenky, který jsou skoro rozložitelný“ (Kateřina).

Důraz na potřeby dítěte: každodenní spotřeba

Zelené matky upřednostňují nákup kvalitního, lokálního či ekologicky šetrného zboží, jako je oblečení z biobavlny či jídlo s biocertifikací. Po narození dítěte se tato tendence ještě posílila – objednávají si biobedýnky, nakupují ve zdravých výživách; ty rodiny, které jedí maso, se snaží, aby pocházelo z ekologického zemědělství. Některé z participantek volí nejlavnější, avšak z hlediska času nejnáročnější variantu, a zkoušejí si ovoce či zeleninu samy vypěstovat. Časová náročnost je však současně nejsilnějším argumentem proti ekologicky příznivým spotřebitelským alternativám, jenž v rozhovorech zaznívá. Nechce-li člověk podporovat velké potravinářské řetězce, musí do hledání vhodného výrobku či projektu investovat značnou energii. Další překážkou v preferenci lokálních potravin může představovat zdraví dítěte:

Snažíme se, aby to byla česká zelenina, a když to nejde, tak Evropa. Ale třeba u ořechů... Agátě jsme teď dávali první ořechy. Jsou to kešu a to jsme se holt rozhodli, že jí chceme dávat, protože ořechy v sobě obsahují spoustu vitamínů a prospěšných látek, který mi přijdou důležité, aby měla. Ideální by bylo, abychom jedli lokální sezónní potraviny vypěstované námi nebo lokálním farmářem, ale to by mi zabralo hodně času, než bych je vyhledala a než bychom je objeli, a na to teď nemám čas. (Anna)

S narozením dítěte také zelené matky pocítily větší potřebu vařit. Vaření si spojují s představou „dobré matky“; baví je, zároveň však bojují s časem i s nezájmem potomků o výsledné pokrmy. Čas strávený s dítětem je pro ně důležitější, ústupky tak považují za nevyhnutelné:

²⁴ Náš výzkum se soustředil na zelené matky a jejich děti; přehlížel roli otce, respektive partnera. Je to sice většinou matka, kdo zůstává v domácnosti s dítětem, a je to také ona, kdo činí většinu rozhodnutí ohledně nákupu a chodu domácnosti (Ray 2011). Výpovědi nicméně naznačují, že partneři sice mohou environmentálně šetrnou spotřebu domácnosti jak podporovat, tak komplikovat, obecně však platí, že za spotřebitelskými rozhodnutími svých partnerek stojí a aktivně se na nich podílejí.

²⁵ Konkrétní strategie závisejí mimo jiné na ročním období či na věku dítěte. Těsně po porodu například všechny zelené matky volily jednorázové pleny, postupně přecházely k bezplenkové metodě či k plenám látkovým.

Ráda vařím a frustruje mě, že na to nemám čas. Třeba večeri bych chtěla nachystat, než přijede manžel, ale ona chce vždycky dělat všechno, co dělám já, takže toho moc neudělám. [...] Holt občas máme jídlo, že použiju konzervu s ciznou, že ji prostě neuvařím ty tři hodiny [smích]. Nebo že použiju kupovanou pomazánku, protože ji nemám kapacitu vyrobit. To jsou takové ústupky v tom jídle. [...] Čím dál častěji používám polotovary, které nás zachraňují od toho, abychom umřeli hladu [smích]. (Anna)

Nespokojenost participantek plyne z nenaplněných představ o mateřství, jak si ho v těhotenství vysnily. Tyto představy se týkají jak vaření, tak látkových plen nebo kojení. Zatímco v jídlu jsou zelené matky ochotny přistoupit – alespoň dočasně – ke kompromisům, existují oblasti spotřeby, kde nepolevují:

Třeba teď, když už chodí, mu chce člověk koupit nějaké barefootové boty. Ne normální někde od Vietnamců za tři sta, ale třeba za tisícovku. A on z nich za dva měsíce vyrostl a člověk musí kupovat nový. [...] Ale mě to nějak netrápí. Beru to tak, že to je naše cesta, která něco stojí. Vlastně mi to přijde i lepší. Když už kupujeme, tak mi ten nákup přijde zodpovědnější než prostě botičky z KiKu. (Kateřina)

Nákup specifického zboží, jako jsou barefootové boty, znamenají pro Kateřinu nejen etické a zdravotní rozhodnutí, ale do jisté míry také formu sebe prezentace. Prostřednictvím spotřeby může matka vyjádřit podporu environmentálně šetrným firmám a naopak nesouhlas se společnostmi, které vyrábějí a prodávají produkty škodlivé přírodě (AbiGhannam a Atkinson 2016:461). Limitem při rozhodování se nicméně může stát finanční situace – důslednou ekologicky šetrnou spotřebu si nemůže dovolit každý (Burningham a Venn 2017: 114).²⁶ Na nedostatek financí si nicméně zelené matky nestýskají. Nákup dražšího, ekologicky příznivého zboží považují spíše za otázku prioritizace toho, do čeho má smysl peníze investovat. Ačkoliv z hlediska jídla a specificky luxusního zboží, jako jsou například barefootové boty, životní náklady rostou, někde naopak klesají. Mnoho věcí, v jiných domácnostech běžných, zelené matky nekupují či nemají. Jedná se například o chytrý telefon, televizi, myčku, varnou konvici nebo saponáty. Vyžaduje to ovšem ochotu věnovat dítěti čas na úkor vlastních potřeb i jistou míru kreativity: „To mi teď manžel říkal, že jsem drsná, že jí vlastně nic nepouštím za pohádky. Že jiný matky jim vždycky pustí na hodinu pohádku a mají klid. Mě to vlastně ani nenapadlo. Jako vůbec, pro mě to vůbec není varianta programu... [smích]“ (Veronika).

Souhrnně vzato, činnosti, jako jsou nákup lokálního a vůči přírodě šetrného jídla, vaření, hra s dětmi, ale i používání látkových plenek, se jeví jako ekologicky luxusní aktivity (Librová 2003). Vyžadují po matkách informovanost, orientaci na spotřebitelském trhu i čas.

²⁶ Pro zelené matky, pocházející ze střední třídy, je tato překážka menší než pro ženy s nižším socioekonomickým statutem, například matky-samoživitelky. Ty v našem souboru chybějí. Tato skutečnost může souviset s normami takzvaného „intenzivního mateřství“, jehož rysy praxe Zelených matek nese, s jeho časovými a finančními nároky a prioritizací potřeb dítěte (Badinter 2012).

Konfrontace s mainstreamovými normami: dary-nedary

Zatímco věnovanou výbavu zelené matky vítají, opačný postoj zaujímají k věcem, jež děti dostávají na narozeniny či Vánoce. Společenské normy pobízejí okolí, aby nastávající matku či její dítě obdarovaly při řadě příležitostí.²⁷ Obdarovávání ze strany rodiny či přátel se stává prostorem, v němž dochází k intenzivně prožívanému vyjednávání s rozdílnými, mainstreamovějšími normami a hodnotami.²⁸ Toto vyjednávání se týká jak celkového objemu dáreků, tak jejich konkrétních parametrů.

Moje představa byla, že koupím nějaký dražší velký dárek, který mi přijde dobře využitelný, a každý něco přispěje. To by byl ideál. Jenže ve finále chce každý nějaký dáreček přinést. Já většinou i dárky pro sebe řeším tak, že sepišu seznam s odkazy, aby přesně věděli, co bych chtěla, pošlu to mailem, jakože „Milý Ježíšku...“ (Veronika)

Věci, které přinášejí rodiče či příbuzní, často nekorespondují s environmentálními hodnotami a životním stylem zelených matek. Jako typický příklad zmiňují plastové – nezřídka hračící či blikající – hračky (srov. AbiGhannam a Atkinson 2016:461). Samy by svému dítěti něco podobného nekoupily – zastávají názor, že si stejně nejlépe vyhraje s věcmi všední spotřeby, jako jsou smetáček a lopatka nebo krabice od těstovin. Na druhou stranu participantky nechtějí příbuzným odepřít možnost dítě obdarovat. Hračky se tak stávají jednou z výrazných oblastí, kde dochází k rezignaci na původní představy a očekávání:

Moje mamka je specialistka na šilený hračky. Fakt. Na ty, co už vidíš a úplně si říkáš: „No ty kráslo!“ [...] To je přesně věc, kterou vidím, že kdybych byla těhotná, tak budu určitě hrozně hnusná a drsná, ať to sem vůbec ani netáhá. [...] To tady někdo byl a říkal: „Jsem si nemyslela, že budeš mít tyhle věci.“ Viděla tuhle kouli, ono to promítá hvězdy a pak tady ještě pouští songy... To přesně koupila moje mamka. A jednu dobu, šilenýho řvaní s usínáním, nám to pomohlo. Jako fakt hrozný, ale pak když se to dítě zabaví, tak přesvědčení jde stranou. (Markéta)

Diskuse a závěr

Dosavadní studie věnující se proměně spotřebitelských praxí v souvislosti s narozením prvního dítěte přinášejí nejednoznačná zjištění ohledně environmentálních souvislostí tohoto procesu. Přiklánějí se nicméně k názoru, že mateřství má na ekologicky příznivé praktiky spíše negativní vliv (Thomas et al. 2018; Venn a Burningham 2017). Výzkumníci a výzkumnice však současně vybízejí k detailnějšímu bádání, a to zejména mezi environmentálně uvědomělými jedinci.

Náš výzkum se zabýval právě skupinou takovýchto jednotlivců – proenvironmentálně orientovanými ženami, jež jsme nazvali zelené matky. Více než udržitelnost jejich chování

²⁷ Pro aktérky našeho výzkumu je charakteristické, že je zcela míjí trend oslavy pro nastávající maminku „baby shower“, převzatý z USA a založený právě na předávání darů.

²⁸ Na předchozích stranách jsme si několikrát ukázali, že dalšími takovými prostory se může stát například stravování nebo používání látkových plenek.

nás zajímalo, jak se tyto ženy vypořádávají se spotřebitelskými dilematy, které proces osvojování nové mateřské role doprovázejí.

Výzkum ukazuje, že narození prvního dítěte vnáší výraznou dynamiku i do již zaběhých spotřebních rutin zelených matek. Přestože pro ně bylo úsilí o život šetrný k přírodě před porodem něčím normálním, ne vždy se jim za nových okolností daří své dosavadní návyky dodržovat či lpět na stejných hodnotách.

Tato studie polemizuje s perspektivou, která v odborné literatuře převažuje a podle níž spotřeba zaujímá v procesu osvojování mateřské role klíčovou úlohu a náročnost celého procesu umenšuje. Zkušenost zelených matek naopak ukazuje, že environmentální hledisko celý proces komplikuje a může hloubku spotřebitelských dilemat dále prohlubovat. A nadto výzkum dokládá, že u zelených matek k proměně spotřeby sice dochází, jejich každodenní život však nadále nese nekonzumeristické rysy a výraznější roli než nakupování zaujímá v celém procesu proměna identity nebo čas, kterého je s narozením dítěte ještě méně než dříve.

Věcně nahlédnuto: Byť se některé formy proenvironmentálního chování zelených matek posílily, i v jejich případě charakterizuje každodenní praxi spíše ústup od ekologické příznivosti, podléhání společenskému tlaku a přijímání kompromisů. S narozením dítěte do rodin přibyly věci, jejichž koupi by dříve předcházela dlouhá debata a vyjednávání, jako například automobil či sušička; ústupky vůči tlaku okolí se typicky projevují u dáreků. Proměna spotřebního chování je přitom plná paradoxů – například v environmentálních kruzích hojně propagované kojení se v rozhovorech překvapivě ukázalo jako dvojsečné, protože se současně stává důvodem ke slevování ze stravovacích nároků v čele s odklonem od bezmasé stravy. Podobně jako u příbuzných studií se zdá, že se starost o dítě a jeho pohodu posouvá na žebříčku hodnot před ochranu přírody (Birmingham a Venn 2017; The VOICE Group 2010; Thomas et al. 2018). Nejvýrazněji tato změna perspektivy vychází najevo právě při argumentacích ohledně koupě potravin.

Praxe zelených matek má nicméně komplexnější povahu než více či méně výraznou rezignaci na ekologicky příznivé spotřební chování tam, kde protiváhu tvoří potřeby dítěte. Prioritizace potřeb dítěte se například projevuje také v argumentacích ohledně specifických, ekologicky příznivých norem „zeleného mateřství“ – ať se týkají migrace na venkov, či používání látkových pln. Dá se říct, že mateřství posiluje ekologicky příznivé chování v těch případech, kdy jde ruku v ruce s potřebami dítěte v čele s jeho zdravím. V různých oblastech každodennosti se současně objevuje snaha o hledání způsobů, jak své praxe transformovat tvůrčím způsobem tak, aby se dostaly s proenvironmentálními hodnotami do souladu – byť by to bylo za cenu vyšších finančních nebo časových nákladů. Používají-li aktérky jednorázové pleny namísto látkových, jedná se o rozložitelnou variantu. Potřebují-li auto, používají ho střídavě a sdílejí ho. Rezignují-li na některé environmentální praktiky, považují takový stav za výjimečný a dočasný.

V čem se zelené matky odlišují od stávajících výzkumů výrazněji, je důležitost, jíž významu spotřeby přisuzují. Také v případě zelených matek hraje obstarávání určitého typu věcí důležitou roli. Často souvisí s normami „zeleného mateřství“ – může jít například o bio-produkty nebo speciální látkové pleny. Jak se nicméně ukázalo, aktérky našeho výzkumu jsou si sice vědomy norem, jež jsou s ekologicky příznivým mateřstvím spojeny, avšak samotná proměna sociální role se v jejich případě realizuje prostřednictvím spotřeby jen

okrajově. Odolávají konzumeristickému étosu mateřství, jenž je reprodukován prostřednictvím médií i sociálního okolí, k nákupu nových věcí přistupují zdrženlivě a s nechutí, a je-li to možné, raději se mu vyhnou. Namísto toho mají tendenci k ručním pracím, správkám, nákupu z druhé ruky či k zapojování se do sdílené ekonomiky. Ideál dobré matky definují spíše prostřednictvím přístupu k dítěti a hodnot, které s ním sdílejí, než prostřednictvím vlastnictví věcí (srov. AbiGhannam a Atkinson 2016: 467). To se projevuje mimo jiné v regulaci médií či plastových hraček, ale i ve vztahování se k ideálu kontaktního rodičovství, spojeného s kojením, bezplenkovou metodou anebo zapojováním dítěte do všedních aktivit, jako je vaření.

Spíše než se spotřebou si aktérky našeho výzkumu spojují proces přijímání environmentálně orientované mateřské role s proměnou vnímání sebe samé. Tento proces se začíná odehrávat již během těhotenství (AbiGhannam a Atkinson 2016), výsledky našeho výzkumu nicméně upozorňují na jeho dynamický vývoj po porodu. Například zatímco ve výzkumu AbiGhannam a Atkinson získávaly v průběhu těhotenství environmentálně zaměřené prvoroďičky informace o mateřství zejména z odborných zdrojů (2016: 469), ženy, s nimiž jsme mluvili my, se vztahovaly více ke svým mateřským instinktům. Přístup zelených matek ke spotřebě lze charakterizovat tak, že se snaží při svém spotřebitelském rozhodování více naslouchat nejen potřebám svého potomka, ale i potřebám svého těla, vnímaného jako nástroj k přežití dítěte. S tímto novým akcentem se pojí proměna jídelníčku i každodenních aktivit. Podobně jako u Burningham a Venn (2017: 112) život tady a teď přebíjí myšlenky na vzdálenější budoucnost. Snad proto se zelené matky začaly více zajímat o environmentální problémy ve svém blízkém okolí, zatímco zájem o problémy globálního charakteru spíše uvádá.

Ačkoliv bývá narození dítěte spojováno se zhoršením ekonomické situace, kdy se propad příjmů potkává s růstem nákladů, na nedostatek financí si zelené matky nestěžují. Nespotební charakter jejich tranzice k mateřství má ten efekt, že nárůst nákladů v jejich domácnostech není tak výrazný jako tomu bývá běžně. K střídmosti v nákupech je vede spíš nechuť k pořízování nových věcí než potřeba šetřit; naopak jsou ochotny připlatit si za kvalitní zboží, které skutečně využijí, nebo podpořit lokální podnikatele. Co je trápí více, je nedostatek času; ten považují za hlavní příčinu spotřebitelských kompromisů.

Zelené matky se potýkají s podobnými dilematy jako snad všechny novepečené matky – nejistotou, co vše budou skutečně potřebovat, nebo s obavou, aby něco nekoupily špatně. Jejich dilemata jsou však prohloubena obavami, aby preferencí přírodě šetrné varianty nenarušily potřeby dítěte, či tlakem sociálního okolí na to, aby si svou alternativní cestu obhájily. Hledání ekologicky příznivých alternativ vyžaduje důvěru ve vlastní postoj podepřený pevnými argumenty. A k tomu je zapotřebí to, co je pro zelené (i jiné) matky vzácné – čas a informace –, ale také kontakty, například na lokální producenty a řemeslníky (Burningham et al. 2014: 213). Vzhledem k tomu, že se narození dítěte u zelených matek často pojilo se stěhováním, mohou i tyto kontakty zprvu chybět.

Zelené matky se dobrovolně vzdávají řady dimenzí spotřeby, která podle sociologických teorií pomáhá zmírnit nejistoty a stres spojené se zvládáním mateřské role. Znamená to, že je pro ně přijetí nové role komplikovanější? Teoretici dobrovolné skromnosti stavějí na předpokladu, že konzumerismus život komplikuje, zatímco ekologicky příznivý životní způsob

přináší zjednodušení²⁹ (např. Alexander a McLeod 2014; Elgin 1981). Kdo žije skromně, oprostí se od množství nástrah, jež pozdní modernita přináší, a může si například více užívat volného času. S tímto předpokladem polemizuje Hana Librová (2008): „Přečtěte si kapitulu v jakékoli spotřebitelské příručce o environmentálně efektivních rozhodnutích a zjistíte, že environmentální ctnost přidává do vašeho života malé či velké komplikace spíše než zjednodušení“ (s. 1123). Rozhodnutí nekupovat nové věci je spojeno s nutností tyto věci opravovat, případně shánět v second handech anebo od známých. K běžným spotřebitelským starostem se navíc přidává zvažování řady etických hledisek a vyhledávání informací, kde a jakým způsobem bylo zboží vyrobeno a zda při tom nebyla porušena lidská práva a práva ostatních živých bytostí. Jako pošetilost působí, věnuje-li se novopečená matka časově náročným činnostem, jež jí a jejímu dítěti přinášejí nejistý užitek – zvláště nemá-li tohoto času nazbyt. Nenechme se proto zmást tím, že zelené matky přistupují ke svým spotřebitelským dilematům s kreativitou, benevolencí a nezřídka s radostí. Jejich zkušenost vypovídá o tom, že environmentální hledisko tranzici k mateřství spíš komplikuje než ulehčuje a stres a dilemata, spojené s liminální fází tohoto procesu, spíše prohlubuje.

Poděkování

Děkujeme zeleným matkám za to, že nás ochotně přijaly ve svých domovech a sdílely s námi svá dilemata spojená s mateřstvím. Poděkování patří také doktorce Lucii Galčanové Batista za konzultaci, která nám ve správnou chvíli pomohla podívat se na data z nové perspektivy.

Literatura

- ABIGHANNAM, Niveen a Lucy ATKINSON. 2016. „Good Green Mothers Consuming Their Way Through Pregnancy: Roles of Environmental Identities and Information Seeking in Coping with the Transition.“ *Consumption Markets & Culture* 19(5): 451–474.
- ALDORTOVÁ, Naomi. 2010. *Výchováváme děti a rosteme s nimi*. Praha: Práh.
- ALEXANDER, Samuel a Amanda McLEOD (eds). 2014. *Simple Living in History: Pioneers of the Deep Future*. Melbourne: Simplicity Institute.
- ATKINSON, Lucy. 2014. „Green Moms: The Social Construction of a Green Mothering Identity Via Environmental Advertising Appeals.“ *Consumption Markets & Culture* 17(6): 553–572.
- BADINTER, Elisabeth. 2012. *The Conflict: How Modern Motherhood Undermines the Status of Women*. New York: Metropolitan Books.
- BURNINGHAM, Kate a Susan VENN. 2017. „Are Lifecourse Transitions Opportunities for Moving to More Sustainable Consumption?“ *Journal of Consumer Culture* 20(1): 102–121.
- BURNINGHAM, Kate, Susan VENN, Ian CHRISTIE, Tim JACKSON a Birgitta GATERSLEBEN. 2014. „New Motherhood: A Moment of Change in Everyday Shopping Practices?“ *Young Consumers* 15(3): 211–226.

²⁹ Viz ostatně anglický termín pro dobrovolnou skromnost – *voluntary simplicity*.

- DRAHOŇOVSKÁ (nyní SCHINDLER), Marie. 2018. *Zelené matky: proměna přístupu ke spotřebě u environmentalistek-prvorodiček*. Bakalářská práce, Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Brno.
- DRAHOŇOVSKÁ (nyní SCHINDLER), Marie. 2021. *Dobrovolně bezdětná z důvodu klimatické krize: motivace a důsledky*. Diplomová práce, Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Brno.
- EKHOLM, Sara a Anna OLOFSSON. 2017. „Parenthood and Worrying About Climate Change: The Limitations of Previous Approaches: Parenthood and Worrying About Climate Change.“ *Risk Analysis* 37(2): 305–314.
- ELGIN, Duane. 1981. *Voluntary Simplicity: Toward a Way of Life That Is Outwardly Simple, Inwardly Rich*. New York: Morrow.
- EUROSTAT. 2015. *People in the EU: Who Are We and How Do We Live? 2015 Edition*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- GIDDENS, Anthony. 1998. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- GRAM, Malene, Pernille HOHNEN a Helle DALSGAARD PEDERSEN. 2017. „You Can't Use This, and You Mustn't Do That': A Qualitative Study of Non-Consumption Practices among Danish Pregnant Women and New Mothers.“ *Journal of Consumer Culture* 17(2): 433–451.
- HAMILTON, Lawrence C. 1985. „Concern about Toxic Wastes: Three Demographic Predictors.“ *Sociological Perspectives* 28(4): 463–486.
- HAYS, Sharon. 1998. *The Cultural Contradictions of Motherhood*. New Haven: Yale University Press.
- CHARMAZ, Kathy. 2014. *Constructing Grounded Theory*. Los Angeles: SAGE.
- CHAWLA, Louise. 1999. „Life Paths Into Effective Environmental Action.“ *The Journal of Environmental Education* 31(1): 15–26.
- CHROMKOVÁ MANEA, Beatrice-Elena a Ladislav RABUŠIC. 2019. „Marriage, Childbearing and Single Motherhood: Trends in Attitudes and Behaviour in Czechia and Slovakia from 1991 to 2017.“ *Sociální Studia* 16(2): 25–50.
- KAUFMANN, Jean-Claude. 2010. *Chápající rozhovor*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- KŘÍŽKOVÁ, Alena, Hana MAŘÍKOVÁ, Helena HAŠKOVÁ a Lenka FORMÁNKOVÁ. 2011. *Pracovní dráhy žen v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- KUBÍČKOVÁ, Soňa. 2015. *Environmentální aspekty dětských plen*. Diplomová práce, Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Brno.
- LACINOVÁ, Lenka. 2002. „Proměny současné rodiny s malými dětmi“. Pp. 149–157 in Ivo PLAŇAVA a Milan PILÁT (eds.). *Děti, mládež a rodiny v období transformace: sborník prezentací na sympoziu pořádaném ve dnech 19. – 21. září 2002 Fakultou sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno*. Brno: Barrister & Principal.
- LEE, Ellie J. 2008. „Living with Risk in the Age of Intensive Motherhood': Maternal Identity and Infant Feeding.“ *Health, Risk & Society* 10(5): 467–477.
- LIBROVÁ, Hana. 1994. *Pestří a zelení: kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronica.
- LIBROVÁ, Hana. 2003. *Vlažní a váhaví: kapitoly o ekologickém luxusu*. Brno: Doplněk.
- LIBROVÁ, Hana. 2008. „The Environmentally Friendly Lifestyle: Simple or Complicated?“ *Czech Sociological Review* 44(6): 1111–1128.
- LOGSDON-CONRADSEN, Susan. 2011. „From Materialism to Activist Mothering: The Evolution of Mother Activism in the United States Environmental Movement.“ *Journal of the Motherhood Initiative for Research and Community Involvement* 2(1): 9–36.
- LOVEDAY, Amanda. 2019. „UK Study Reveals How Much First-Time Parents Are Spending on Baby Gear.“ *Ergobaby*. Cit. 13. srpna 2020 (<https://ergobaby.co.uk/blog/uk-study-reveals-how-much-first-time-parents-are-spending-on-baby-gear/>).

- LUDLOW, Valerie, Leigh Anne NEWHOOK, Julia Temple NEWHOOK, Kimberly BONIA, Janet MURPHY GOODRIDGE a Laurie TWELLS. 2012. „How Formula Feeding Mothers Balance Risks and Define Themselves as ‚Good Mothers‘.“ *Health, Risk & Society* 14(3): 291–306.
- MAREŠ, Petr. 2002. „Hodnota dítěte.“ Pp. 157–172 in *Děti, mládež a rodina v období transformace*. Brno: Barrister & Principal.
- MAŘÍKOVÁ, Hana. 2004. „Rodina: proměny mateřství, otcovství a rodičovství.“ Pp. 40–50 in *abc feminismu*. Brno: Nesehnutí.
- MASOPUSTOVÁ, Zuzana, Petra DAŇSOVÁ a Lenka LACINOVÁ. 2018. *Jak to mají mámy*. Brno: Munipress.
- MILFONT, Taciano L. a Chris G. SIBLEY. 2011. „Exploring the Concept of Environmental Generativity.“ *International Journal of Hispanic Psychology* 4(1): 21–30.
- MILLER, Tina. 2008. *Making Sense of Motherhood: A Narrative Approach*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- NYSTRÖM, Kerstin a Kerstin OHRLING. 2004. „Parenthood Experiences during the Child’s First Year: Literature Review.“ *Journal of Advanced Nursing* 46(3): 319–330.
- RAY, Sarah Jaquette. 2011. „How Many Mothers Does It Take To Change All The Light Bulbs? The Myth of Green Motherhood.“ *Journal of the Motherhood Initiative* 2(1): 81–101.
- SEVÓN, Eija. 2007. „Narrating Ambivalence of Maternal Responsibility.“ *Sociological Research Online* 12(2): 30–42.
- SHAW, Rhonda. 2003. „Theorizing Breastfeeding: Body Ethics, Maternal Generosity and the Gift Relation.“ *Body & Society* 9(2): 55–73.
- SCHOUTEN, John W. 1991. „Selves in Transition: Symbolic Consumption in Personal Rites of Passage and Identity Reconstruction.“ *Journal of Consumer Research* 17(4): 412–425.
- The VOICE Group. 2010. „Buying into Motherhood? Problematic Consumption and Ambivalence in Transitional Phases.“ *Consumption Markets & Culture* 13(4): 373–397.
- THOMAS, Gregory O., Rose FISHER, Lorraine WHITMARSH, Taciano L. MILFONT a Wouter POORTINGA. 2018. „The Impact of Parenthood on Environmental Attitudes and Behaviour: A Longitudinal Investigation of the Legacy Hypothesis.“ *Population and Environment* 39(3): 261–276.
- THOMSEN, Thyra Uth a Elin Brandi SØRENSEN. 2006. „The First Four-wheeled Status Symbol: Pram Consumption as a Vehicle for the Construction of Motherhood Identity.“ *Journal of Marketing Management* 22(9–10): 907–927.
- VENN, Susan a Kate BURNINGHAM. 2017. „Understanding and Practising Sustainable Consumption in Early Motherhood.“ *Journal of Consumer Ethics* 1(2): 82–91.
- VERPLANKEN, Bas. 2006. „Beyond Frequency: Habit as Mental Construct.“ *British Journal of Social Psychology* 45(3): 639–656.
- VOLEJNÍČKOVÁ, Romana. 2015. „Je mateřství přirozenost?“ *Gender a výzkum* 16(2): 100–102.
- WEBER, Max. 2009. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenth.
- ZAVALA, Kristína. 2017. *Z ženy matkou: prožívání mateřství současnými prvorodičkami*. Bakalářská práce, Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Brno.

Autoři

Mgr. Marie Schindler je absolventka magisterského stupně environmentálních studií na Katedře environmentálních studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity (Joštova 10, 602 00 Brno). V bakalářské práci se zabývala proměnou přístupu ke spotřebě

u zelených matek, proenvironmentálně smýšlejících žen, v souvislosti s narozením jejich prvního potomka. Poznatky z výzkumu rozšířila v diplomové práci na téma motivace žen k dobrovolné bezdětnosti z důvodu klimatické krize a v současnosti je znovu reflektuje při výchově své roční dcery.

Kontakt: 450606@mail.muni.cz

Mgr. Vojtěch Pelikán, Ph.D. je odborným asistentem na Katedře environmentálních studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity (Joštova 10, 602 00 Brno). Zabývá se sociálně-antropologickým náhledem na environmentální otázky, sociologií životního způsobu, ekologickým hnutím a médií. V disertačním spise zkoumal vazby mezi Romy a přírodou. V poslední době se podílel na longitudinálním výzkumu ekologicky příznivého způsobu života takzvaných „pestrých“ a na výzkumech environmentálních souvislostí restitučního procesu či percepce sucha a klimatických změn. Akademickou práci koření popularizací ve společensko-ekologickém časopise *Sedmá generace*.

Kontakt: pelikan@fss.muni.cz

Prekarita práce v období pandemie Covid-19 v perspektivě struktury a subjektivity

Precarity of Work during the Covid-19 Pandemic in the Perspective of Structure and Subjectivity

Martina Kolářová Veverková

ABSTRACT The Covid-19 pandemic can be seen as an event that, amongst other things, fundamentally affected the world of work. In particular, the precarity of work has been thematized by researchers. This overview paper builds on contemporary theoretical concepts of precarious work and presents the various manifestations of precarity of work during the pandemic captured in social science research to date. The identified mechanisms of pandemic precarity are the liminal phase, the disabling and labour market exclusionary effect of pandemic measures, and various aspects of precarity at work and power relations at the workplace – the theme being both non-compliance with the safety measures and their enforcement in ways that workers perceive as stressful. Another important theme is the experience of work-life conflict, particularly among the group of parents with pre-school and school-age children. The penultimate topic is pandemic as a limitation of the life chances of certain socio-demographic groups, based on life course theory. The last section is devoted to issues of emancipation and agency of workers during the pandemic. The identified forms of precarity are then compared with the aforementioned theories in order to identify which of them can be considered conceptually new. These are found in particular in the area of precarity at work and include challenges related to safety measures, extreme work and new forms of work-life conflict. The ambiguous nature of these phenomena requires exploration of subjectivity of the actors.

KEYWORDS covid-19, pandemic, precarious work, precarity, precariousness, sociology of work, overview article

Úvod

Pandemie Covid-19 a návazná opatření zejména v letech 2020 a 2021 ovlivnily většinu oblastí společenského života – a svět práce patří k těm, které byly ovlivněny zásadně. Na mechanismy znevýhodnění, prekarity práce aj. v souvislosti s pandemií Covid-19 můžeme pak nahlížet dvěma způsoby. Jednak tak, že vycházejí ze sociálních faktů platných pro „běžná období“, případně jsou analogické s těmi, která bylo možné pozorovat během jiných krizí (např. finanční z roku 2008) (viz např. Perry, Aronson a Pescosolido 2021). Druhým možným přístupem je pohlížet na pandemii Covid-19 jako na disruptivní událost, která přinesla nové

mechanismy znevýhodnění a prekarity (viz např. Verick, Schmidt-Klau a Lee 2022). Oba tyto pohledy se zároveň vzájemně nevylučují.

Cílem této studie je navázat poznání z dostupných zahraničních i českých výzkumů o práci během pandemie Covid-19 na teoretické koncepcce prekérní práce – zejména pak strukturální pohled, který představuje Arne L. Kalleberg, a studium prekérnosti, tedy subjektivního vnímání a významů vázaných na život a práci v těchto podmínkách. Účelem není jen obohacení teorie, tato systematizace může být základem pro vytváření vědění, které může být relevantně využito při jiných společenských krizích majících s pandemií Covid-19 společné znaky pro zmírnění jejich negativních dopadů.

Po úvodní části, v níž je představena prekérní práce jako teoretický koncept, je text rozdělen do několika sekcí, které odrážejí identifikované tematické okruhy. Jako první jsou představeny příspěvky k tématu, které se snažily koncepčně uchopit otázky prekarity a znevýhodnění během pandemie. Dále je text řazen dle identifikovaných tematických okruhů, jimiž jsou (1) přechodová fáze (kdy život a práce v pandemii ještě nemají ustálená pravidla) a (2) otázky utváření pandemických bezpečnostních pravidel v mocensky nerovném světě, přičemž tato pravidla mohou způsobit pracujícím na jedné straně přerušení jejich možností živobytí, na druhé straně mohou vést k tzv. extrémní práci. (3) Třetím okruhem je „prekarita v práci“, tedy konkrétní negativní fenomény, jimž čelí zaměstnanci ze strany zaměstnávající organizace, často spojené naopak s porušováním pravidel bezpečnosti. (4) Čtvrtým tématem je pak konflikt pracovního a osobního života, analyticky silně spjatý s prací z domova a s genderovými otázkami. (5) Pátý okruh je pak věnován dopadům pandemie na pracovní život v závislosti na fázi či situaci, v níž se jedinec nachází – pandemie pro určité skupiny mohla znamenat omezení jejich životních vyhlídek s potenciálně dlouhodobými dopady. (6) Posledním tématem je agence, tedy různé formy odpovědi pracujících na prekaritu své pozice.

Postup analýzy

Vědecké články, z nichž tato přehledová studie vychází, byly vyhledávány s cílem co nejkomplexněji zmapovat poznatky dosavadního sociálně-vědního výzkumu, týkajícího se otázek práce a zaměstnanosti během pandemie Covid-19. Pro vyhledávání v databázích tak byla používána obecná klíčová slova jako „work“, „employment“ a „Covid-19“ či „Covid-19 pandemic“. Dále byly texty týkající se pandemie cíleně vyhledávány v prestižních tematických časopisech *Work and Occupations*, *International Labour Review* a *Work, Employment and Society*.

Kritéria výběru článků lze popsat následujícím způsobem: (1) Článek se skutečně zabývá prací v období pandemie Covid-19, resp. jejími specifiky – nebyly tedy vybírány články, které se zabývaly např. obdobím po pandemii, případně takové, kde byla pandemie vedlejším tématem. (2) Článek se zabývá tématy spjatými s placenou prací, případně její ztrátou, a situací dotčených skupin pracujících, nebyly tedy zařazovány články zaměřené pouze na neplacenou práci či péči, mezilidské vztahy apod. bez vazby na téma placené práce.

Zařazené studie jsou vnitřně velmi heterogenní (zejména se jedná o publikace založené na kvantitativním výzkumu, kvalitativním výzkumu, případových studiích a policy analýzách) a pocházejí z různých zemí. Jelikož je však tento článek zaměřen zejména na identifikaci

témat a fenoménů, a nikoli na porovnání výsledků, lze v tomto případě heterogenitu považovat spíše za přínosnou.

Vzhledem ke snaze neomezovat tematickou rozmanitost dostupné literatury, byly články zařazovány prakticky nezávisle na sobě navzájem, s výjimkou situace, kdy studie vytvářely určitou sérii, byť tematicky rozrůzněnou – to je případ článků založených na vyprávěních konkrétních pracujících vsazených výzkumníky do teoretického kontextu, které vycházely v časopisu *Work, Employment and Society*.

Po nastudování článků byly postupně identifikovány širší fenomény či okruhy problémů zachycené v jednotlivých studiích na konkrétních případech či datech. Důraz byl přitom kladen zejména na identifikaci podstaty studovaného problému (mechanismu znevýhodnění, vytváření tlaku apod.), oproti prosté tematické podobnosti. Analytická část článku tedy představuje „mapu“ podob prekarity práce během pandemie.

Koncept prekarity jako výkladový rámec byl zvolen na základě toho, že tento pojem byl velmi často užíván v samotných člancích, a prekarita práce se tedy jevila jako přirozené jednotlivé téma.

Přirozeným limitem této studie je, že vychází pouze z literatury publikované v anglickém, a případně také českém jazyce.¹ Vzhledem k tomu, že je tato studie založena na syntéze realizovaných výzkumů a publikovaných článků, poznatky tedy můžeme interpretovat jako odpovídající tomu, co se autoři z různých důvodů rozhodli zkoumat. Je tedy nutné připustit, že v realitě mohou zůstat fenomény, které nejsou výzkumem pokryté, nebo ne v dostatečné míře.

Prekérní práce jako předmět soudobého sociálně-vědního výzkumu

Prekérní práce v pojetí Arne L. Kalleberga

Základně lze prekérní práci definovat skrze tři její základní znaky: (1) je to práce „nejistá, nestabilní a nezabezpečená“, (2) „zaměstnanci nesou rizika práce (na rozdíl od firem nebo vlády)“ a (3) „získávají jen omezené sociální benefity a právní ochranu“ (Kalleberg a Vallas 2018: 1). Druhou možnou a obdobnou definicí je, že se jedná o práci, která je „nejistá, nepředvídatelná a riskantní z pohledu pracovníků“ (Kalleberg 2009: 2).

Označení „nezabezpečená“ (insecure) se pak konkrétně váže k vysokému riziku ztráty práce a omezeným možnostem najít práci srovnatelnou, označení „nejistá“ (uncertain) se vztahuje k nepředvídatelnosti v rámci práce, jako je např. nepravidelná pracovní doba a obecně nízká kontrola pracovníka nad vlastními pracovními podmínkami. Jako benefity, které jsou v případě prekérní práce omezené a nedostatečné, jsou chápány důstojná mzda, zdravotní a důchodové/sociální pojištění, ale také možnosti profesního postupu. Právní

¹ Zahnuté české studie konceptuálně navazují na mezinárodní debatu a věnují se tématu skloubení práce a péče, resp. konfliktu pracovního a osobního života, což je obecně jedno z nejzkoumanějších témat týkajících se pandemie Covid-19. Z toho důvodu se v rámci této studie nejvíce jako účelné zahraniční a českou literaturu porovnávat, české studie jsou zahrnuty do tematické analýzy.

ochrana pak souhrnně označuje nároky pracujících zaručené zákoníkem práce a dalšími regulacemi (Kalleberg 2018, s. 15).

O fenoménu prekérní práce, či precarizace práce mluvíme v kontextu dostupnosti zajištěného zaměstnání se slušnou mzdou a politické stability, které byly charakteristické pro vyspělé kapitalistické státy v období po druhé světové válce (někdy se též mluví o „Fordistickém“ zaměstnaneckém modelu či režimu). Ani tento systém zaměstnanosti však není možné vnímat nekriticky, zejména v kontextu toho, že zajištěné zaměstnání poskytoval zejména bílým mužům (Kalleberg a Vallas 2018). Prekarita rovněž není fenoménem historicky novým, naopak byla přítomna od začátku fenoménu placeného zaměstnání jako hlavního způsobu obživy (Kalleberg 2009). V prostředí vyspělých států nicméně prekérní práce zaostává za společensky akceptovaným standardem práce, jehož charakteristikou jsou zaměstnanecká práva a ochrana (Kalleberg 2018).

Rozpad Fordistického systému a současný „neoliberální řád“ zasahuje nejen oblast práce a kariérních příležitostí, ale souvisí s obecnějším fungováním států z hlediska sociální a ekonomické politiky (Kalleberg a Vallas 2018). Proto jsou předmětem výzkumu precarity práce také instrumenty sociálního státu a instituce pracovního trhu, k vysvětlení zaměstnaneckých vztahů je také třeba zkoumat vztah mezi státem a trhy, a to, jakou roli v nich hraje politická a mocenská dynamika konkrétního státu (Kalleberg 2018).

Obrat od fordismu k současnému neoliberálnímu systému je vysvětlován skrze čtyři hlavní strukturální činitele: de-unionizaci (snížení míry odborové organizovanosti), financionalizaci (nárůst moci institucionálních investorů), globalizaci (nárůst mobility kapitálu, zvyšování míry konkurence mezi pracujícími z různých zemí či částí světa, to je umocněno vstupem zemí, jako jsou Čína, Indie či země bývalého Sovětského bloku do globální ekonomiky, což zdvojnásobilo dostupnou pracovní sílu) a digitalizaci (urychlení mobility kapitálu, větší možnosti monitorování výkonnosti, snížení potřebnosti lidské práce, nárůst práce sjednávané přes digitální platformy) (Kalleberg a Vallas 2018; Kalleberg 2009). Tyto čtyři fenomény doplňuje také ideologický posun, spočívající v akcentu na individualismus a osobní odpovědnost, změny zákonů, které fakticky znamenají deregulaci pracovního trhu a oslabení pozice pracujících a rovněž strukturální změna trhu práce, kdy se centrálním stal sektor služeb, kde se vytváří jak pracovní místa vysoce finančně ohodnocená, tak nízko ohodnocená. Významným rysem současné podoby precarity je, že zatímco v minulosti byly prekérní práce především záležitostí tzv. sekundárního trhu práce, dnes je precarita práce obecná, tedy přítomná ve všech sektorech a profesích (Kalleberg 2009).

Prekarita a prekérnost: Kallebergova koncepce v kontextu dalších přístupů

Pojmy precarita (precarity) a prekérnost (precariousness) byly převzaty do akademické debaty ze slovníku sociálního hnutí (Bove, Murgia a Armano 2017), v současné době se jedná o pojmy tak často a široce používané, že se dokonce objevuje kritika, že takto obecné užívání ztrácí analytický potenciál (Alberti et al. 2018).

Základně lze odlišit dva hlavní přístupy k problematice prekérní práce. Jednak je to výzkum „precarity“ jakožto strukturálních podmínek, vycházejících z výše popsaných charakteristik neoliberálního řádu, a popisovaných v kontrastu ke standardnímu zaměstnaneckému

vztahu (Armano, Morini a Murgia 2022). K tomuto přístupu se řadí i koncepce Arne L. Kalleberga. Obdobně pojem používají i mezinárodní instituce zabývající se problematikou práce a zaměstnaneckých práv – Mezinárodní organizace práce (ILO) a Eurofound, lze tedy též mluvit o „institucionální linii“ výzkumu prekérní práce (Bove, Murgia a Armano 2017).

Druhou linií je výzkum zaměřený na „prekérnost“, tedy zkušenost prekarity. Centrálním pojmem je v tomto případě subjektivita, tedy to, jak sociální aktéři chápou žitou realitu a jak v návaznosti na to jednají. Z toho vyplývá také to, že chápání prekérnosti není omezeno na oblast práce a zaměstnání, ale vztahuje se i na další oblasti života, resp. celý život aktérů. Konkrétně se může jednat například o zkoumání mechanismů, jakými je prekarita v očích aktérů legitimizována – jedná se o představy o odpovědnosti za vlastní osud, autonomie nahrazující organizační disciplínu či seberealizace namísto etiky povinnosti, ve svém důsledku vedoucí k sebevykořisťování. Nejistota ohledně budoucnosti a potřeba schopnosti rychlé adaptace se pak na individuální úrovni projevuje potřebou vyhýbat se stabilním sociálním vazbám, a prekérnost je tedy spojena s oslabováním či rozpadem těchto vazeb (Armano, Morini a Murgia 2022). Subjektivita vycházející z prekérnosti je rovněž zkoumána jakožto zkušenost křehkosti či zranitelnosti, resp. je zkoumána vazba této zkušenosti na materiální podmínky a prekaritu práce. Tato konceptualizace navazuje na pojetí prekérnosti Judith Butler, kde je křehkost chápána jako obecná charakteristika lidského bytí a jakožto sdílená zkušenost může představovat půdu pro společné etické jednání (Millar 2017).

Pokud porovnáme oba představené přístupy, nelze mluvit o tom, že by byly v přímém rozporu, naopak je lze vnímat jako vzájemně se doplňující linie výzkumu, kdy první zmíněná se zaměřuje na strukturální, socio-ekonomickou rovinu a druhá na odraz této roviny do subjektivity a životů sociálních aktérů. Koneckonců, ideologický a subjektivní rozměr prekérní práce je součástí i výše popsané Kallebergovy koncepce.

Nicméně v současné debatě o prekérnosti a prekaritě se objevují jiné, zásadnější rozpory. Zejména se jedná o chápání prekarity práce v protikladu k systému standardních zaměstnaneckých vztahů. Tato podoba zaměstnanosti, zvaná též fordismus, může být historicky chápána spíše jako výjimka, a nadto jako systém vylučující ty, kdo nenaplnují charakteristiky „typického“ pracovníka (stabilního zaměstnance na plný úvazek) na základě např. genderu či občanství (Hussain 2018). Fordismus kromě tohoto může být chápán také jako systém založený na disciplinaci a vykořisťování. Rámování tohoto systému jako ideálu, k němuž by bylo vhodné se navrátit, je z toho důvodu problematické (Millar 2017). Řešením pro dnešní dobu může být naopak hledání alternativ, které se odrážejí např. v konceptu post-pracovní společnosti, resp. oddělení sociální ochrany a ekonomického zabezpečení od zaměstnanosti či schopnosti jedince produkovat nadhodnotu, které by bylo spjato s proměnou mocenských vztahů (Alberti et al. 2018).

Kontroverzní je rovněž aplikace konceptu prekarity na práci a zaměstnanost na globálním Jihu, neboť to zakrývá odlišnou historii, dynamiku vývoje a její příčiny oproti Evropě a Severní Americe (Hussain 2018).

Závěrem ještě zmiňme otázku, zda se žitá zkušenost prekarity může stát základem kolektivní identity. Standing (2011) popisuje „prekariát“ jako formující se globální třídu, která představuje heterogenní skupinu, kterou spojuje ztráta zaměstnaneckých jistot a absence pracovní identity. Nicméně na této představě je kritizováno právě toto (umělé) konceptuální

slučování velmi rozličných skupin, které reálně sdílenou identitu nemají (Alberti et al. 2018) a také pomíjení odlišných způsobů prožívání prekérnosti z hlediska místního, časového a sociálního (Millar 2017).

Konceptualizace prekarity práce ve vztahu k pandemii

Prekarita se v pandemické situaci projevuje dvojsečně – zatímco část lidí se ocitá bez práce, v situaci přerušení výkonu práce, či v obdobných situacích spojených často s poklesem příjmu (zejména v oborech, jako je např. pohostinství), další část lidí se ocitá v pozici „esenčních pracovníků“ (to mohou být kromě zdravotníků např. také prodavači v obchodech), kteří čelí nejen přímému riziku nákazy, ale také různým formám přílišné náročnosti práce, jako jsou nepředvídatelnost jejího rozvrhu a průběhu, přepracovanost aj. Zkušenost prekarity tak během pandemie získávají i lidé se zaměstnáním, které je obecně považováno za „dobrou práci“ (Mai, Song a Donnelly 2023). Pokud součástí výše popsané Kallebergovy koncepce je, že před prekérním charakterem práce není chráněna žádná profese, pandemie tento poznatek ještě umocňuje.

Můžeme se setkat s interpretacemi pandemické prekarity, které zdůrazňují zejména kontinuitu znevýhodnění a zranitelnosti týchž společenských skupin v různých krizích. Jedná se zejména o mladé dospělé, příslušníky etnických menšin a lidí s nižším stupněm vzdělání, přičemž eskalace jejich problémů (ztráta práce, potravinová nejistota) v krátkodobém kontextu krizí má důsledky pro nerovnost v dlouhodobém měřítku (Perry, Aronson a Pescosolido 2021). Také prekérní zaměstnání v předpandemickém období je spojeno s ekonomickými riziky (ztráta práce a příjmu) během pandemie (Han a Hart 2021). Analogie s jinými krizemi, zejména s finanční krizí z roku 2008, pak umožňují formulovat opatření, která na danou zkušenost navazují, příkladem jsou programy krátkodobé finanční kompenzace zaměstnavatelům s cílem udržení zaměstnanosti (Wachter 2020) (v ČR nejčastěji nazývané „kurzarbeit“). Pro země, kde byly využívány tyto programy příspěvků na mzdy v období pandemie, bylo zároveň prokázáno, že snižují volatilitu na trhu práce (Soares a Berg 2022).

Druhou „větev“ konceptualizace pandemické prekarity představují studie, které naopak s projevy prekarity v různých krizích kontrastují. Konkrétně byly identifikovány například následující rozdíly mezi finanční a pandemickou krizí, co do dopadů na trhy práce: v pandemii byl zasažen zejména sektor služeb, kdežto v případě finanční krize výroba, což také souviselo s větším zasažením žen a mladých lidí. Státy využívaly výše zmíněné programy udržení zaměstnanosti a nástroje sociální podpory, finanční krize byla naopak spjata s politikou škrťů (austeritou). Ztráta práce pak vedla k odlišným situacím – zatímco během finanční krize se ti, kdo ztratili práci, stávali typicky nezaměstnanými, tedy registrovali se na úřadech a hledali zaměstnání, během pandemie častěji docházelo k pracovní neaktivitě, a to z důvodů, že sama protipandemická opatření komplikovala možnosti hledání práce či nástup do nového zaměstnání, část lidí také nemohla pracovat kvůli péči o děti z důvodu uzavřených školských zařízení (Verick, Schmidt-Klau a Lee 2022).

Dále se můžeme setkat s uvažováním jiných dvou os zranitelnosti během pandemie, a sice socioekonomické nerovnosti a sociodemografické životní situace. Lepší ekonomická situace domácnosti umožňuje zátěž, kterou přináší pandemická situace, kompenzovat, a to

zejména nákupem služeb, ale i disponováním větším prostorem, vybavením aj. Příkladem sociodemografické životní situace může být např. být rodičem malých dětí v době uzavření škol a školek (Dudová a Křížková 2022). Tato rovina souvisí s teorií životní dráhy, které je věnován prostor v jedné z kapitol tohoto textu.

Jak už bylo řečeno, pandemická prekarita se však projevuje dvojsečně – zatímco výše popsané se vztahuje k negativním socioekonomickým důsledkům, další autoři promýšleli také aspekty prekarity tzv. esenciálních pracovníků, či obecně pracovníků, kteří během pandemie svou práci nadále vykonávali. Právě tomuto druhému aspektu je převážně věnována analytická část této studie.

Příkladem takové snahy o konceptualizaci je článek Mirandy Wu (2023), zabývající se souvislostí prekarity práce, ohrožení rizikem nákazy a well-beingu zaměstnanců. Výsledky studie ukázaly, že duševní well-being ovlivňuje zejména nejistota a emoční prekarita. U nestability (objektivní složka daná podmínkami pracovní smlouvy) naopak efekt prokázán nebyl, což může být vysvětleno tím, že psychická zátěž spjatá s pandemickou situací jako celkem se týkala i zaměstnanců s dlouhodobými smlouvami. Ani míra rizika nákazy Covidem-19 v práci se neprokázala jako spjatá s well-beingem, hypotézou je, že dané riziko pracovníkům vyvažuje fakt, že mají stabilní práci a zachovaný mezilidský kontakt a pracovní komunitu. Lze tedy konstatovat, že faktory, jako jsou nejistota, sociální izolace, konflikt pracovního a rodinného života a přepracovanost, mají horší vliv na duševní zdraví než obavy z rizika nákazy Covidem-19 (Wu 2023).

Podoby prekarity práce během pandemie

Přechodová (liminální) situace

Počáteční fáze pandemie může mít podobu přechodové či „liminální“ situace, tedy takové, kdy staré normy přestaly platit a nové ještě platit nezačaly. V kontextu pandemie Covid-19 je spjata zejména s extrémně náročnou prací spojenou s vysokou mírou psychosociálních rizik, rizikem nákazy Covidem-19 a silně prožívanou nejistotou, příkladem jsou manuální pracovníci v supermarketu. Postupně pak dochází k agregaci, tedy tvorbě nových norem, a návratu standardní podoby práce, tato situace je někdy nazývána „nový normál“ (Cai et al. 2021). Příkladem extrémní práce v přechodové situaci může být i níže blíže popsany příklad ze zdravotnictví (Chaudhry et al. 2021).

Jako druhý pól přechodové situace lze chápat situace lidí, kteří na začátku pandemie přišli o práci nebo jim byl výkon práce přerušen. U těch bylo v rámci výzkumu, realizovaného v USA, identifikováno zhoršení psychického stavu v podobě depresí a vzteku a menší zapojení vyrovnávacích mechanismů, což je spojeno se ztrátou představ o sobě a pocitu kontroly. Významným konceptem je v tomto ohledu tzv. anticipační stres, jehož zdrojem jsou obavy z toho, co přijde nebo může přijít (nejvýznamněji osobní finanční problémy), který se silně projevuje zejména u těch, kterým byl výkon práce přerušen (Grace 2023). Tyto poznatky zajímavě doplňují výsledky obdobně zaměřeného výzkumu z Kanady, kde na datech z dubna 2020 byla naopak u zaměstnanců, kterým byl výkon práce přerušen, zjištěna nižší úroveň stresu. To je vysvětlováno tím, že za situaci neměli důvod obviňovat sami

sebe, měli přístup k finanční podpoře a byli vyvázáni ze stresorů, které by zažívali, pokud práci dále vykonávali. Jednalo se tedy o „vynucenou dovolenou“. Rozdílné poznatky jsou vysvětlovány silnějším sociálním státem v Kanadě oproti USA. I v tomto případě se však zjevně jedná o přechodovou situaci, neboť v datech z května 2020 tento ochranný efekt identifikován nebyl (Schieman et al. 2023).

Za jakousi rozšířenou přechodovou fází může být označena i celá první vlna pandemie na jaře 2020, kdy se období od podzimu 2020 stalo „novým normálem“. Příkladem je výzkum týkající se nároků na péči o děti v pandemickém období, kdy pro jarní vlnu převládá pozitivní vnímání – péče byla zdrojem pocitu vlastní hodnoty pro matky, které neměly nebo ztratily zaměstnání, příležitostí pro rozvoj mezilidských vztahů i pro zvládání krize (ve smyslu vnitřní stabilizace, aktivit s dětmi), nebo i únikem od stresujících nároků placeného zaměstnání – podobně jako v případě popsaném v předchozím odstavci. I v tomto případě měla vnímaná pozitiva omezené trvání, kdy „nový normál“ byl prožíván jako náročný a depresivní, a docházelo zejména k prohlubování genderové nerovnosti (Dudová a Křížková 2022).

Ve výzkumech bylo tedy identifikováno jak pozitivní, tak negativní prožití přechodové situace s tím, že způsob prožití je vázán zejména na osobně prožívanou zátěž ovlivněnou vnějšími faktory.

Vytváření pandemických pravidel a kumulace prekarity

Pravidla a doporučení, mající za cíl zpomalení šíření Covid-19, vznikala v realitě sociálně a mocensky nerovného systému, a to jak v rovině globální, tak v rovině nerovnosti v rámci jednotlivých společností. I během společenských otřesů se ve společenských institucích pevně udržují mechanismy zvýhodnění a znevýhodnění, což vyvolává potřebu intersekcionalní analýzy kumulativního znevýhodnění určitých skupin (Fan a Moen 2022).

Konkrétně doporučení stanovená Světovou zdravotnickou organizací (jako je dezinfikování, sociální distancování, sebeizolace apod.) předpokládají socioekonomickou realitu globálního severu, definovanou znaky, jako jsou soužití v nukleární rodině, výkon odborné práce ve formálním zaměstnání, ekonomická nezávislost a kontrola nad vlastními životními podmínkami. Taková doporučení nepomáhají, nebo dokonce zhoršují situaci lidí jak v prostředí globálního Jihu, tak pro marginalizované skupiny globálního Severu. Obzvláště ohroženými skupinami jsou v tomto kontextu ženy a urbánní chudí, protože opatření omezují jejich možnosti pracovat, popř. skloubit péči a práci. Konkrétními případy těchto problémů jsou nedostatečné podmínky pro realizaci distanční výuky či nedostatek prostředků pro nakoupení jak hygienických a bezpečnostních pomůcek, tak jídla. Opatřeními byla také výrazněji zasažena odvětví, kde je častější neformální práce, což staví do zranitelné pozice pracovníky v těchto odvětvích, podobně tak jsou zvláště ohroženi vnitřní i vnější pracovní migranti a migrantky (Jaga a Ollier-Malaterre 2022). Při výzkumu urbánních neformálních pracujících z 11 měst jak z globálního Severu, tak Jihu, bylo zjištěno, že o možnost pracovat přišli zejména ti, kdo se živilí prací v domácnostech druhých, a ti, kdo vykonávali zadanou (manuální) práci přímo ve své domácnosti. Ztráta příjmu pak u této skupiny mohla vést k zadlužení kvůli půjčkám nebo odkládání pravidelných plateb (Chen et al. 2022). Lze tak shrnout, že pravidla formulovaná dle privilegovanějších skupin společnosti ohrožují

živobytí marginalizovanějších anebo je staví do pozice, kdy pro ně není možné se zodpovědně před nákazou chránit.

Posílení marginalizace bylo identifikováno i u lidí s handicapem, kteří se v souvislosti s pandemií ve větší míře potýkali se ztrátou práce, redukcí zaměstnanosti, snížením mzdy a omezenými možnostmi hledání nových pracovních příležitostí. To je vysvětlováno skrze to, že handicap je v kontextu zaměstnání vnímán jako určitá zátěž nebo „problém“, což je v pandemické situaci posíleno a vede k diskriminačnímu a ableistickému jednání zaměstnavatelů – předsudky vůči lidem s handicapem se stávají vyslovitelnějšími. Zvýšená míra prekarity a diskriminace u lidí s handicapem pak vedla ke zvýšené psychické zátěži, projevující se symptomy deprese (Brown a Ciciurkaite 2023).

Obecnější ekonomické a společenské změny, popsané v první kapitole tohoto textu, ovlivňují výkon konkrétních profesí – a spolu s tím pak situaci daných pracovníků během pandemie Covid-19. Příkladem je situace pečovatelských pracovníků ve službách pro seniory v organizacích, které prošly privatizací a liberalizací, ale také silnějším zacílením na potřeby klientů. To vedlo k vytvoření výrazně náročnějších podmínek pro zaměstnance, jednak ve smyslu intenzifikace práce (větší pracovní zátěž), jednak ve smyslu její extenzifikace (překračování pracovní doby dané směnným provozem). Situace pandemie pak do těchto podmínek přinesla ještě vyšší nároky, a to ve smyslu další intenzifikace práce a emočního přetížení, spjatého s obavami o klienty a reálnou nemožností dodržovat ochranná opatření (Vermeerbergen et al. 2021). Obdobné fenomény jsou popsány i pro zdravotnické systémy (zejména v anglosaském světě), přitom pracovní podmínky těch, kdo péči přímo poskytují, souvisejí s její kvalitou (Avgar et al. 2020). V rámci případové studie z Velké Británie jsou pak zaznamenány mechanismy, které vedly k syndromu vyhoření u mladé lékařky, kdy pocit potřeby udržení profesní výkonnosti negativně interagoval s intenzifikací práce, silnou nejistotou pandemické situace a změnami v pracovním procesu (Chaudhry et al. 2021).

Dalším příkladem může být situace performativních umělců – v této profesi převažuje sebezaměstnanost, a tedy nutnost vytváření osobní značky a sebezpropagace, v zásadě podobně jako u malé firmy. Pandemická situace, kdy bylo znemožněno veřejné vystupování, pak znásobila prekarizaci této profese a vynucovala od těchto pracovníků další kreativní řešení vlastní situace (Hancock, Tyler a Godiva 2021).

Zmíněné, na první pohled různorodé, příklady ilustrují souhru znevýhodnění vyplývajícího z globálních ekonomických faktorů s pandemickou situací a s ní souvisejícími opatřeními. Tato souhra může mít v zásadě dva typy důsledků – jednak je to (dočasná) ztráta živobytí, jednak jsou to extrémně náročné pracovní podmínky (zejména v případě, kdy zaměstnání spadá do kategorie „esenciálních pracovníků“).

Prekarita v organizaci – porušování a vymáhání pravidel, prezentismus a destabilizace

V předcházející části jsme se zaměřovali na identifikované situace kumulace prekari-zace, které vyplývaly z kombinace strukturální zátěže (makro úrovně) a pandemické situace, resp. ochranných opatření. Moc vytvářet během pandemie pravidla má však i samotná zaměstnávající organizace (mezzo úroveň), jejíž roli je věnována tato kapitola.

Práce na pracovišti

To, kdo a jaká vytváří během pandemie pravidla a požadavky na výkon práce, lze nahlížet i z pohledu morální ekonomie. Tento přístup chápe jako silně propojené oblasti etičnost jakéhokoli sociálního systému a well-being v něm zapojených aktérů, jednotlivce tedy chápe jako morální bytosti špatně vnímající neřetovost (Hadjisolomou a Simone 2021).

Tato neřetovost se pak může v kontextu pandemie projevat zejména v tom, že zaměstnavatel preferuje udržení pracovního výkonu či tržeb před ochranou zdraví zaměstnanců. Konkrétním případem takto vnímaného nemorálního systému je supermarket, kde vyšší vedení prioritizuje udržení prodejů, a nutí pracovníky na pozici nižšího managementu realizovat opatření, která znamenají pro zaměstnance vyšší riziko nákazy. Nižší manažeři jsou tak nuceni do kroků, s nimiž nesouhlasí, ale nemají moc je změnit (Hadjisolomou a Simone 2021).

Výzkum z USA mezi zaměstnanci ve službách v přímém kontaktu se zákazníky prokázal, že každé z opatření na pracovišti, které má za cíl snížení rizika nákazy Covidem-19, přispívá k pocitu bezpečí, a tedy well-beingu zaměstnanců. Tam, kde se však tato opatření užívají v nižší míře, lze vysledovat souvislost mezi reakcí zaměstnanců a jejich politickou orientací – voliči Joea Bidena vykazovali nižší pocit bezpečnosti, vyšší úroveň stresu i nižší pocit štěstí, voliči Donalda Trumpa byli k takové situaci méně senzitivní. Preference prezidentského kandidáta přitom souvisí s mírou důvěry ve vědecké poznání, resp. mírou vnímání závažnosti Covid-19 – pro voliče Trumpa má tedy podečňování rizika ochrannou funkci (Woods, Schneider a Harknett 2023). V tomto případě se tedy projevuje souhra různé definice situace na makro úrovni (resp. politické polarizace) s prekaritou v podobě nedostatečných ochranných opatření v organizaci a vytváří odlišné důsledky pro popsané dvě skupiny zaměstnanců.

Konkrétní situaci, kdy jsou zájmy organizace postaveny nad potřeby zaměstnance, je prezentismus, tedy vykonávání práce při nemoci. Tento fenomén byl identifikován u extrémně prekarizovaných pracovních migrantů bez legálního statusu, a v kontextu pandemie Covid-19 je obzvláště problematický, protože zvyšuje riziko šíření viru. Důvody, které k němu vedou, jsou jednak vysoké riziko ztráty dané práce (snadná nahraditelnost daného pracovníka) a absence nároku na finanční podporu v nemoci (Collins, Barry a Dzuga 2022). Kultura prezentismu byla však zaznamenána i „na opačné straně“ zaměstnaneckého spektra, a to v podobě „virtuálního prezentismu“ pracovníků na home-office, kteří se mohou setkávat s tlakem na výkon práce z domova při nemoci. Virtuální prezentismus sice není spjatý se samotným šířením viru, neboť jde o práci vykonávanou ve fyzické izolaci, avšak může vést k pomalejšímu zotavení a dalším zdravotním komplikacím, stejně jako k chybovosti ve výsledcích práce. K prezentismu v této formě pak kromě konkrétního nastavení zaměstnaneckého poměru a nároku na finanční podporu v nemoci vede i organizační kultura, kdy se od (prekarizovaných) zaměstnanců očekává vysoká úroveň pracovní etiky a loajality, příkladem čehož jsou akademické instituce (Hadjisolomou, Mitsakis a Gary 2022).

Zaměstnavatelé se však mohou uchýlit i ke strategii, kterou lze interpretovat jako opačnou k výše popsaným situacím tlaku na porušování pravidel bezpečnosti v pandemii, a tou je výkon excesivního dohledu nad zaměstnanci za využití digitálních technologií. U šířeji pojaté kategorie esenciálních pracovníků, kteří zůstávali na pracovištích, bylo např. zaznamenáno využívání technických řešení (technologie rozpoznání obličeje, lasery) pro kontrolu dodržování opatření (nošení roušek, dodržování fyzické vzdálenosti) a faktické vynucování

používání trasovacích aplikací. Legitimní myšlenka zodpovědnosti vůči druhým je tak v těchto případech realizována skrze opatření mající punitivní charakter, a to v situaci, kdy jsou na zaměstnance ve ztížených podmínkách kladeny standardní nebo i vyšší pracovní nároky a dodržování opatření není fakticky možné (Aloisi a De Stefano 2022).

Práce z domova

Digitální kontrola pak byla během pandemie uplatňována i vůči pracovníkům na home-office, a to v podobě sledovacích softwarů (např. monitoring přihlášení do pracovních systémů, ale také pořizování snímků obrazovky či samotného pracovníka, aktivit v internetovém prohlížeči aj.). Stejně jako v případě esenciálních pracovníků, i v tomto případě se jedná o projev nedůvěry vedení vůči zaměstnancům, který může vést k poklesu jejich osobního závazku vůči práci a v důsledku toho i zhoršení pracovních výsledků (Aloisi a De Stefano 2022).

Dalším projevem prekarity v rámci zaměstnání je destabilizace pracovní doby, resp. nutnost během pandemie pracovat méně, nebo naopak více. Autoři studie o změnách pracovní doby zaměstnanců na home-office v kontextu pandemie zjistili, že u žen z různých skupin (dle socioekonomického statusu a etnicity) častěji docházelo ke zvýšení počtu odpracovaných hodin, i k jejich snížení (a to dle předpokladů u žen s povinnostmi péče o malé děti), u mužů byla naopak častější stabilita pracovní doby. Jak snížení, tak zvýšení je přitom projevem znevýhodnění, a to především genderově podmíněného. Během kvalitativní části výzkumu bylo zjištěno, že důvodem prodloužení pracovní doby je rozvolnění hranic mezi prací a domovem, a to např. ve formě věnování se došlým emailům mimo oficiální pracovní dobu, vyrušování ze strany dětí od práce v jejím průběhu, technické problémy a horší dostupnost některých zdrojů v domácím prostředí oproti pracovišti, ale také mentalita „být vždy na příjmu“. K navýšení docházelo ale také v případech, kdy firma v souvislosti s pandemickou situací propouštěla a zaměstnanci, kteří zůstali, pak byli nuceni vykonat větší objem práce (což akceptovali „z vděčnosti“). U žen byla autory identifikována potřeba zvýšením odpracovaných hodin dokazovat zaměstnavateli své schopnosti a pracovní nasazení. Snížení počtu odpracovaných hodin souviselo také s menším objemem pracovních úkolů, díky tomu, že některé při práci z domova „odpadly“, ale také s větší efektivitou práce (eliminace vyrušení v kanceláři). Stabilita pracovní doby pak byla asociována se zachováním „pocitu normalnosti“ v neisté době, a byla tedy výhodou (Fan a Moen 2022).

I další výzkumy si všimají rozporuplných projevů práce z domova. Během pandemie byla tato forma práce na jednu stranu privilegiem, na druhou stranu nutností. Jejimi pozitivy jsou, že umožňuje vykonávat práci lidem, kteří by jinak pracovat nemohli, úspora některých nákladů, z manažerského hlediska byly identifikovány vyšší produktivita a efektivita práce, flexibilita plánování a vyšší loajalita k zaměstnavateli. Ve výzkumu, realizovaném v Polsku, bylo zjištěno, že ačkoli je míra zaangažování se do práce u skupin pracujících z domova, pracujících na pracovišti a pracujících s hybridním výkonem práce, obdobná, pracující z domova vykazovali větší pocit kontroly a pozitivnější vztah vůči zaměstnavateli. Tento aspekt se projevil jako nejproblematictější u hybridního výkonu práce, kde se vyskytují spory o to, kdo a kdy bude pracovat z domova a kdy z pracoviště. Pracující z domova také nejsilněji vnímali pozitivní i negativní aspekty svého výkonu práce, i otázky související s pracovní dobou, při hybridním výkonu práce jsou méně silně pociťována pozitivita. U lidí pracujících z pracoviště

je pak jejich zaangažování se do práce ovlivněno pocitem kontroly, definované role a vnímané podpory ze strany managementu. Celkově tedy zaangažování se do práce nezávisí na formě práce, ale na pocitu kontroly a vztahu k zaměstnavateli (Wontorczyk a Rożnowski 2022).

Konflikt pracovního a osobního života

Zásadním tématem výzkumu pandemického období jsou otázky spjaté s novými výzvami, týkajícími se interakce pracovního a rodinného či osobního života, popř. placené práce a neplacené péče. Dostupné výzkumy se přitom zaměřují nejvíce na práci z domova a soužití rodin s dětmi.

Úvahy o interakci pracovní a rodinné sféry začínají již reflexí chápání domova jakožto prostoru naplněného významem, který podléhá změně. Lockdown znamenal nemožnost využívat vnější formy podpory (jako jsou vzdělávací instituce nebo osobní sociální sítě), což zintenzivnilo potřebu domácí a pečující práce a zatížilo především ženy. Obývané prostory se při vykonávání práce z domova stávaly hybridními (pracovními i osobními) a stírala se hranice mezi nimi – nastavení hranic a život v tomto režimu jsou pak předmětem učícího procesu během prvních měsíců. Do domácí sféry vstupuje moc a struktura ze strany zaměstnávající organizace (požadavky na produktivitu jsou odděleny od potřeb osobního života dotýčných), a vytváří potřebu nových osobních pravidel – vytváření časových zón, pravidel pro chování ostatních osob v domácnosti a hledání prostoru a času „pro sebe“ (Mallett, Marks a Skountridaki 2020).

Pandemická situace však mohla vést také ke snížení míry konfliktu pracovního a osobního života, a to zejména u lidí z bezdětných domácností a tam, kde jsou děti starší 12 let. Vysvětlením je, že možnost aktivit, spadajících do sféry osobního života (volnočasové a společenské aktivity), byla do té míry omezena kvůli opatřením proti šíření viru, že to zmírňovalo konflikt s pracovními aktivitami (Schieman et al. 2021).

Dobře zdokumentovaným fenoménem je zmíněná disproporční zátěž žen během lockdownů – např. flexibilní formy práce vytvářejí konstelaci, která umožňuje skloubení pracovní a rodinné role, a tak vzniká tlak na jejich zvládnutí v nezměněné intenzitě. Rizikem rovněž je, že celková nejistota spjatá s pandemií může posilovat nutnost prezentovat se zaměstnavateli jako ideální pracovník schopný pracovat „všude a pořád“, což může znevýhodňovat ženy, které tuto možnost nemají (Chung et al. 2021).

Tyto poznatky doplňuje a rozšiřuje další výzkum z Austrálie zaměřený na populaci rodičů pracujících z domova, který si kladl otázku, zda lze práci z domova považovat za zdroj ke zvládnutí konfliktu pracovního a rodinného života. Prokázalo se, že pozitivní efekt má vyšší podíl hodin odpracovaných z domova a kontrola nad pracovním rozvrhem, negativní pak práce mimo běžnou pracovní dobu, efekty se pak projevují silněji u matek než u otců. Závěrem pak je, že zatímco ženy používají práci z domova k adaptaci na potřeby rodiny, muži pak k adaptaci na pracovní požadavky (Laß a Wooden 2023).

Ve vztahu k pandemické situaci a práci z domova byly identifikovány tři dimenze konfliktu, a to mezi prací a osobním/každodenním životem, mezi pracemi dvou členů domácnosti a mezi prací rodičů a studiem dětí. Předpokladem je, že úspěšná práce z domova vyžaduje „řízení hranic“ mezi činnostmi a sférami, přičemž tyto hranice mohou mít charakter časový, fyzický (prostorový), emoční, kognitivní a vztahový. Tam, kde docházelo ke konfliktu

práce-práce nebo práce-studium, pracující subjektivně reportovali pokles vlastní produktivity, konkrétně třeba kvůli potřebě pomoci druhému s technickými úkoly, prioritizaci potřeb dětí či kvůli slabému internetovému připojení nebo chybějícímu vybavení, které neumožňuje paralelní práci více členů domácnosti. Autoři tuto situaci nazývají „asambláží (seskupením) střetávání“ a pojmenovávají potřebu vytváření „víceúrovňových hranic“ pro jejich zvládnutí (Sun, Liu a Wang 2023). Kvalitativní výzkum z Francie pak podobnou problematiku konceptualizuje skrze pojmy „restrukturalizace“ a „regulace“ pracovního času – zatímco v rámci pracoviště čas regulují manažeři a kolegové, práce z domova je (ve zkoumaném případě) od tohoto do jisté míry osvobozena a čas je regulován ostatními členy domácnosti, což je předmětem rodinného konfliktu. Zatímco u zaměstnanců žijících s rodinou bylo prodloužení pracovního času spojeno s jeho fragmentovanou strukturou (právě kvůli interakcím s dalšími členy domácnosti), u samostatně žijících zaměstnanců bylo prodloužení pracovního času zaznamenáno také, přestože jejich pracovní rytmus nebyl ovlivňován žádnými rušivými podněty (Clouet 2022).

Tyto poznatky pak doplňují zjištění z výzkumu *Současná česká rodina: práce z domova* z tohoto výzkumu nevyplývá jako pozitivní jev, a to z důvodu její asociace s rolovým konfliktem, problémy v oblasti práce jsou pak spojeny s oslabováním kvality partnerství a uvažováním o rozchodu (Sladká a Kreidl 2022). V dalším výzkumu byly zkoumány důsledky nejistoty práce a ekonomických problémů. Pro ženy a pro muže byla identifikována odlišná dynamika, a to v tom smyslu, že ekonomické problémy souvisí se zvyšováním spokojenosti žen s partnerstvím, kdežto u mužů dochází ke snížení spokojenosti. To je vysvětlováno tím, že zatímco u žen je omezení pracovních možností spojeno s přijatelnou reorientací na roli manželky a matky, muž v obdobné situaci zažívá stresující ztrátu živitelské role, což má negativní dopad na celkové klima v rodině (Zvoníček, Kreidl a Fučík 2023).

Popisovaná témata jsou rovněž reflektována v kvalitativních výzkumech vzniklých v českém prostředí. Rozdělení péče o děti v období její zvýšené potřeby kvůli uzavření škol a školek lze interpretovat skrze teorii „dělení“ a „rozvolňování“ genderu. Tam, kde reprodukční práce zůstávala na matce, docházelo k frustraci a vyčerpání, kdežto tam, kde došlo k jasnému rozdělení kompetencí a povinností mezi oba rodiče, jinými slovy k vytvoření časových a prostorových hranic, toto nastavení vedlo k relativní spokojenosti (Hašková et al. 2022). V „novém normálu“ pozdějších vln pandemie, definovaném standardními pracovními a jinými nároky za platnosti omezujících pandemických nařízení, je pak péče prožívána jako břemeno, oproti jejím pozitivním interpretacím, které byly zaznamenány v souvislosti s první vlnou pandemie na jaře 2020 (Dudová a Křížková 2022). Tato zjištění mohou částečně vysvětlit poznatky z feministické analýzy sociálních opatření souvisejících s péčí během pandemie: bylo zjištěno, že ačkoli jsou tato opatření vedena motivem zmírňovat zátěž žen neplacenou péčí, konkrétní zvolená řešení nejsou volena s ohledem na genderovou nerovnost a mohou ji nezáměrně posilovat (Camilletti a Nesbitt-Ahmed 2022).

Omezení životních vyhlídek – pandemie a životní dráha

Settersten et al. (2020) teoreticky popsali důsledky pandemie optikou teorie životní dráhy. Pandemie Covid-19 je v tomto smyslu disruptivní událostí, narušující očekávání „běžnosti“ průběhu lidského života, může jej ovlivnit jak napřímo (nákazou a jejími následky),

tak nepřímo skrze své sociální, ekonomické, kulturní či psychické konsekvence. Pandemie Covidu-19 je spojena se zvětšováním existujících sociálních nerovností ve zdraví – optikou životní dráhy je velikost rizika spjatá s Covidem-19 pro dotyčného závislá na předchozích zdravotních rizicích, jimž byl vystaven. Pandemie rovněž pro mnohé přináší nemožnost plánování jejich života a pocit ztráty kontroly a individuální agence – a právě tento princip na členy společnosti doléhá různě podle životní fáze, v níž právě jsou. Důsledky se předpokládají zejména pro mladé lidi, které pandemie zastihla v přechodu mezi vzděláváním a pracovním životem, u nichž pandemická situace mohla způsobit „přeživačský režim“, a tedy omezenou možnost akumulace zdrojů, což může mít dlouhodobé dopady na jejich pracovní život. Lidé v pokročilejší dospělosti jsou více zakotveni ve svých rodinných a pracovních vazbách, takže v tomto smyslu nejsou v tak zranitelném postavení jako mladí dospělí, avšak i od nich pandemie vyžaduje adaptaci a často také nutnost pečovat nebo pomáhat někomu druhému (Settersten et al. 2020). U skupiny pracujících lidí ve věku nad 40 let však byla rovněž zjištěna vyšší míra subjektivně vnímané sociální izolace, což je vysvětlováno jejich menším návykem na udržování osobních vztahů skrze digitální prostředky (Bierman a Schieman 2020).

Z hlediska práce a kariéry je tedy zásadní otázkou pro výzkum v oblasti životní dráhy, jak se krátkodobé důsledky krize odrazí v dlouhodobém měřítku (Settersten et al. 2020). Jak lze dovodit ze zjištění výzkumů zmiňovaných v předchozí kapitole, specificky zranitelnou fází životní dráhy je rovněž pandemií zažívat jako rodič, zejména pak matka malých dětí v kontextu uzavření školských zařízení.

Konkrétně pak tyto koncepční úvahy doplňuje analýza realizovaná na datech z výzkumu ISSP z Izraele z předpandemického a pandemického období, která se zaměřovala na pracující s osobní historií nestabilního zaměstnání. Bylo zjištěno, že tato skupina lidí oproti těm, kdo dlouhodobě zažívali stabilitu zaměstnání, má během covidové krize nižší šanci mít zaměstnání (nezaměstnanost byla v té době v Izraeli až 20 %). Zároveň ti z této skupiny, kdo v zaměstnání zůstali, vykazovali snížení pocitu jistoty práce, kdežto ti, kdo neměli zkušenost nestability zaměstnání, nikoli. Osobní historie zaměstnanecké nestability je tak znevýhodněním, které se v podstatě neprojevuje v situaci plné zaměstnanosti mimo krizi, ale začne se projevovat právě v době krize (Alon 2023). Fakticky tedy dochází k tomu, že pandemická situace této skupině uzavírá či omezuje životní možnosti.

S omezením životních vyhlídek se v kontextu pandemie mohou setkat i lidé pracující skrze platformy („gig work“), a to jak ti, pro něž byla už před pandemií výhradním zdrojem příjmu, tak ti, kdo objem práce touto formou během pandemie navýšili v souvislosti s výpadkem jiných zdrojů příjmu (zároveň nebyl zjištěn výraznější přírůstek nových uživatelů platformy). Platformová práce v tomto smyslu suplovala funkce sociálního státu a umožňovala stabilní příjem,² nicméně ukázalo se, že zvýšení odpracovaných hodin nevedlo nutně k navýšení příjmu, a dotyční nereportují zlepšení schopnosti pokrytí výdajů domácnosti. Tento

² Práce zprostředkovávaná skrze digitální platformy, o níž je v tomto případě řeč – zejména drobné služby poskytované online, dovozkové služby apod. tedy měla během pandemie jiné postavení než neformální, zejména manuálně vykonávaná práce v domácnostech, která je zmiňována v podkapitole „Vytváření pandemických pravidel a kumulace prekarity“.

typ obživy se tedy ukazuje jako riskantní strategie přežití krize (Reynolds a Kincaid 2023). I v tomto případě tato nevýhodná situace navazuje na situaci dotyčných, která pandemii předcházela (již přes platformu pracovali) a minimálně dočasně jim neumožňuje svou ekonomickou situaci zlepšit.

Lze tedy shrnout, že omezení životních vyhlídek v pandemii je vázáno na dva hlavní aspekty, a to osobní sociodemografickou situaci a pracovní historii.

Odpověď na prekaritu, zkušenost zaměstnanecké emancipace během pandemie

V předchozích kapitolách jsme se věnovali různým podobám zaměstnanecké a pracovní prekarity v souvislosti s pandemií Covid-19. Nyní se zaměříme na literaturu, která zkoumá aktivní reakci zaměstnanců na nepříznivé situace a vyjednávání lepších podmínek v kontextu pandemie.

Ačkoli odborová organizovanost za poslední dekády obecně oslabovala, odborové organizace během pandemie prokazovaly svou roli v reagování na výzvy s ní spjaté. V prostředí USA se např. ukazovalo, že esenciální pracovníci, organizovaní v odborech, získávali lepší pracovní podmínky, spočívající např. v rizikových příplatcích či zajištění ochranných pomůcek (Rho et al. 2023). Výzkum z Jižní Koreje pak prokázal, že členství v odborech zvyšovalo pravděpodobnost uchování si svého zaměstnání během pandemie a zachování výše příjmu i při snížení odpracovaných hodin (Kim 2023). Z analýzy pro Portugalsko, Španělsko a Itálii také vyplynulo, že pandemické období přineslo oživení principů tripartitních jednání nesené hledáním konsenzu a myšlenkou sdílené zodpovědnosti za situaci. Při finanční krizi šlo naopak o opomíjenou praxi (Canalda Criado 2022).

Kromě vyjádření kolektivního hlasu skrze odbory mohou zaměstnanci vyjádřit své požadavky i individuálně, v obou případech je klíčovou otázkou receptivita (vnímavost) a responzivita (reaktivnost) managementu na tyto požadavky. Z výzkumu vyplynulo, že 1/3 pracovníků během pandemie nějakým způsobem použila svůj hlas, menší pravděpodobnost takového jednání byla u těch pracovníků, kteří mají nestandardní zaměstnanecký vztah a zároveň pociťují nejistotu. Ve vyšší míře se pak ke svým podmínkám a bezpečnosti vyjadřovali ti, kdo byli organizovaní v odborech, nebo aspoň věřili ve smysl organizování pracujících, méně naopak ti, kdo vnímali manažery jako nereceptivní (Rho et al. 2023).

V Hongkongu zdravotnické odbory kvůli nečinnosti vlády přistoupili dokonce ke stávce. Jak vyplývá z případové studie, stávka zdravotníků má specifický morální rozměr, kdy na jedné straně mohou stát práva pracujících a na straně druhé morální povinnost vůči pacientům a společnosti. Stávka v Hongkongu však byla vedena myšlenkou, že se jedná o kolektivní akci k ochraně veřejného zdraví, kvality péče a bezpečí na pracovišti, a odmítnutím „disciplinačního režimu“ apelu na „povinnost“ a „profesionalitu“. V krizové situaci tedy tamní zdravotníci dokázali změnit výkladový rámec prezentovaný vládou a obhájit své požadavky (Li a Ng 2022).

Ztráta práce v souvislosti s pandemickými opatřeními pak otevřela prostor pro určité cesty osobní emancipace. V kvalitativním výzkumu z USA s cílovou skupinou platformových pracovníků, pracovníků z kreativních profesí a z restaurací a osobních služeb, kteří přišli v souvislosti s pandemií o práci, bylo zjištěno, že pozdější fáze pandemie (podzim 2020) byla

„obdobím kontempace“. Dotyční promýšleli alternativy ke svému dřívějšímu zaměstnání, a docházelo např. ke změnám oboru práce, začátku vlastního podnikání, ale i „jen“ k osobním rozhodnutím do budoucna neakceptovat překerní pracovní podmínky a hledat stabilitu a zabezpečení. Pandemická zkušenost byla v těchto případech pozitivně vnímána jako podnět ke změně životních priorit. Popsané poznatky korespondují s pozdějším fenoménem „Great Resignation“, kdy v průběhu roku 2021 opouštělo a měnilo zaměstnání rekordní množství lidí – nicméně není (v rámci daného výzkumu) prokázáno, zda změna zaměstnání vedla ke kžzenému výsledku (Ravenelle a Kowalski 2023).

Zmíněné výzkumy ukazují různorodost cest k emancipaci, od tradičních a institucionálních aktivit, jako je odborová činnost, po osobní kontemplaci a změnu svých priorit do budoucna. Zároveň poskytují do jisté míry odlišný výkladový rámec práce během pandemie, než jsme viděli v ostatních kapitolách, a sice pohled na pracující jako aktéry schopné měnit pravidla či usilovat o změnu svých nepříznivých podmínek.

Diskuze a závěry

Cílem této studie je navázat dosavadní vědění o práci během pandemie Covid-19 na teoretickou reflexi fenoménu překerní práce, zejména pak koncepci Arneho L. Kalleberga. Následující část je tedy věnována diskuzi toho, na které z představených aspektů lze dobře aplikovat strukturální pohled na problematiku (studium prekarity), a u kterých je žádoucí jej kombinovat se studiem subjektivity (prekernosti) a případně s dalšími koncepcemi.

Pokud různé aspekty prekarity práce znamenají ve své podstatě riziko mající v různých situacích pro jedince reálné důsledky, pandemie Covid-19, resp. přijetí pandemických opatření, znamenala rozsáhlou realizaci těchto rizik. Konkrétně pak práce s nedostatečnou smluvní jistotou (nezabezpečená – insecure) znamenala ztrátu zaměstnání a příjmů (Han a Hart 2021), a to s důsledky pro ekonomickou situaci a duševní zdraví, v souladu s tím, co je možné předpokládat na základě teorie. To je umocněno ještě tím, že pro pandemii Covid-19 byl specifický překryv odvětví, kde je překerní forma práce typičtější, s odvětvími, která byla zasažena protipandemickými opatřeními.³

Na koncept omezených sociálních benefitů pak navazuje „omezení životních vyhlídek“, popsané v příslušné kapitole – podobně jako v předchozím případě dochází v zásadě k realizaci existujícího rizika či znevýhodněné pozice – ať již pro mladé lidi, pro které pandemická situace znesnadnila získání zaměstnání, které by benefity poskytovalo (Settersten et al. 2020), nebo pro pracující s dřívější nestabilitou zaměstnání, u nichž pandemie vedla k návratu nestability (Alon 2023), a lidi poskytující služby skrze digitální platformy, kteří se dostali do „pasti“ nízkých příjmů (Reynolds a Kincaid 2023).

S fenoménem překerní práce souvisí také ekonomická a sociální politika států, jež ji umožňuje (Kalleberg a Vallas 2018). Projevem toho jsou příklady limitovaných nástrojů sociální podpory, které vedly k ekonomické nejistotě těch, kdo přišli o práci nebo jim byl jejich výkon přerušen (Grace 2022), ale také přenášení zodpovědnosti za zvládnutí situace do rodin

³ Viz například: (Hurley et al. 2021)

v souvislosti s uzavíráním školských zařízení. Za další projev takového fungování států je možné považovat nepřipravenost na krizi, která v pandemii mohla mít za důsledek například v příslušné kapitole popsanou přechodovou fázi, kdy chyběla pravidla a normy, dle nichž by bylo možné se orientovat, a rizika, rovněž v souladu s předpoklady, nesli zaměstnanci.

Jak je patrné, tato perspektiva „prekarity“, tedy zaměření na strukturální podmínky, z výše popsaných manifestací prekarity v největší míře odpovídá tomu, co bylo popsáno v kapitolách „Vytváření pandemických pravidel a kumulace prekarity“ a „Omezení životních vyhlídek – pandemie a životní dráha“.

Další oblasti, v nichž můžeme identifikovat kvalitativně nové podoby prekarity, se však nutně opírají také o zájem o subjektivitu pracujících. Například přechodovou fázi nelze vyložit pouze skrze výše zmíněné strukturální faktory, klíčové je v tomto případě pochopení konkrétní zkušenosti aktérů, jejich příběhu o začátku pandemického období – v tomto případě jsme se setkali s ne zcela očekávatelnými zjištěními, že v závislosti na okolnostech mohla být tato fáze prožívána jak pozitivně, tak negativně. Otázka subjektivity hraje svou významnou roli také u oblasti „prekarity v práci“, kde je podstatou prožívání moci zaměstnavatele a jím nastavených pandemických opatření ze strany pracujících. I v tomto případě se setkáváme se silnou ambivalencí, například práce z domova, která může být chápána jako privilegium, může být také prožívána destabilizovaná a stresující.

Při reflexi protipandemických bezpečnostních opatření na pracovištích se ukazuje jako zásadní, že v sobě spojují funkční, pozitivní prvek (ochrana před rizikem nákazy, kdy problém nastává při jejich nedostatečnosti či nedodržování⁴) a prvek punitivní, kdy jsou pravidla nastavována a vymáhána způsobem, který je prožíván jako diskomfortní a zatěžkávací (příkladem jsou situace, kdy pravidla při práci reálně není možné dodržovat, nebo kdy jsou vymáhána skrze digitální sledování nebo jiné problematické praktiky (Aloisi a De Stefano 2022)). Tato rozporuplnost mimo jiné představuje novou výzvu a příležitost pro participaci zaměstnanců a jejich zástupců na rozhodování o opatřeních souvisejících s pandemií – dostupné výzkumy pak poukázaly zejména na přínos v zajištění bezpečnějších pracovních podmínek (Li a Ng 2022; Rho et al. 2023).

Dalším aspektem prekarity v práci je tzv. extrémní práce, která se vyskytovala u zaměstnanců v široce definované kategorii esenciálních pracovníků (Mai et al. 2023). „Extrémní práce“, tedy extenzifikace a intenzifikace práce, které posouvají hranice toho, co je považováno za možné, sama o sobě není novým fenoménem ani konceptem. Nicméně běžně je spojována zejména s prací na vysoce kompetitivních pozicích, kde se následně stává přijímanou normou (Granter, McCann a Boyle 2015). V pandemii Covid-19 se však tento fenomén objevuje spíše než z důvodu globálního tržního tlaku, kvůli situacím, které takovou práci vynucovaly, resp. kdy management mohl považovat za legitimní ji vyžadovat (v kontextu potřeby chránit zdraví a životy, udržet dostupnost potravin, tržby...). I v tomto případě je pro porozumění celému fenoménu potřebné také pochopení subjektivity pracujících, kteří na takové podmínky přistupují (viz např. Vermeerbergen et al. 2021; Chaudhry et al. 2021; Collins,

⁴ Viz například: (Hadjisolomou a Simone 2021)

Barry a Dzuga 2022; Hadjisolomou, Mitsakis a Gary 2022), nebo naopak nepřístupují (viz příklady v kapitole k zaměstnanecké emancipaci během pandemie).

Stejně tak pro pochopení příběhu pandemie nevystačíme s představou fordistického „typického“ či „ideálního“ pracovníka (tedy takového, který v zásadě nemá další potřeby či povinnosti) – jak jsme viděli, zásadním tématem je konflikt pracovního a rodinného života, resp. otázka skloubení práce a péče, které mají silný genderový rozměr. Ačkoli tento fenomén sám o sobě není konceptuálně nový, v pandemické situaci jsou jeho zásadními specifiky jednak faktická neexistence hranic mezi oběma sférami (v případě vykonávání práce z domova), jednak nemožnosti mobilizace vnější podpory (v souvislosti s omezením sociálních kontaktů a uzavřením školských a dalších zařízení) (Mallett et al. 2020).

Poznatky o období pandemie Covid-19, jakožto příkladu komplexní společenské krize, tedy poukazují na kvalitativně nové podoby precarity práce, a to zejména v oblasti tzv. precarity v práci (in-work precarity). Kallebergova koncepce precarity se ukazuje jako dobře aplikovatelná na oblasti vysvětlitelné skrze strukturální činitele (kumulace precarity, zranitelnost na základě životní dráhy), nicméně výše popsané nové projevy vyžadují kromě tohoto strukturálního pohledu také zkoumání subjektivity aktérů. Jako zásadní se totiž ukazuje jejich ambivalentní povaha, kterou bez této perspektivy není možné adekvátně rozkrýt. Přitom toto pochopení lze označit za zásadní pro formulaci skutečně funkčních opatření vedoucích k řešení krize.

Literatura

- ALBERTI, Gabriella, Ioulia BESSA, Kate HARDY, Vera TRAPPMANN a Charles UMNEY. 2018. „In, Against and Beyond Precarity: Work in Insecure Times.” *Work, Employment and Society* 32(3): 447–457. doi: 10.1177/0950017018762088
- ALOISI, Antonio a Valerio DE STEFANO. 2022. „Essential Jobs, Remote Work and Digital Surveillance: Addressing the COVID-19 Pandemic Panopticon.” *International Labour Review* 161(2): 289–314. doi: 10.1111/ilr.12219.
- ALON, Sigal. 2023. „The Measurement of Precarious Work and Market Conditions: Insights from the COVID-19 Disruption on Sample Selection.” *Work and Occupations* 50(1): 22–59. doi: 10.1177/07308884221127636
- ARMANO, Emiliana, Cristina MORINI a Annalisa MURGIA. 2022. „Conceptualizing Precariousness: A Subject-Oriented Approach.” Pp. 29–43 in Joseph CHOONARA, Annalisa MURGIA a Renato Miguel CARMO (eds.). *Faces of Precarity: Critical Perspectives on Work, Subjectivities and Struggles*. Bristol: Bristol University Press.
- AVGAR, Ariel C., Adrienne E. EATON, Rebecca KOLINS GIVAN a Adam Seth LITWIN. 2020. „Paying the Price for a Broken Healthcare System: Rethinking Employment, Labor, and Work in a Post-Pandemic World.” *Work and Occupations* 47(3): 267–279. doi: 10.1177/0730888420923126
- BIERMAN, Alex a Scott SCHIEMAN. 2020. „Social Estrangement and Psychological Distress before and during the COVID-19 Pandemic: Patterns of Change in Canadian Workers.” *Journal of Health and Social Behavior* 61(4): 398–417. doi: 10.1177/0022146520970190
- BOVE, Arianna, Annalisa MURGIA a Emiliana ARMANO. 2017. „Mapping Precariousness: Subjectivities and Resistance.” Pp. 1–12 in Emiliana ARMANO, Arianna BOVE a Annalisa MURGIA (eds.). *Mapping Precariousness, Labour Insecurity and Uncertain Livelihoods Subjectivities and Resistance*. London: Routledge.

- BROWN, Robyn Lewis a Gabriele CICIURKAITE. 2023. „Precarious Employment during the COVID-19 Pandemic, Disability-Related Discrimination, and Mental Health.“ *Work and Occupations* 50(2): 167–187. doi: 10.1177/07308884221129839
- CAI, Minjie, Scott TINDAL, Safak Tartanoglu BENNETT a Jay VELU. 2021. „‘It’s Like a War Zone’: Jay’s Liminal Experience of Normal and Extreme Work in a UK Supermarket during the COVID-19 Pandemic.“ *Work, Employment and Society* 35(2): 386–95. doi: 10.1177/0950017020966527
- CAMILLETTI, Elena a Zahrah NESBITT-AHMED. 2022. „COVID-19 and a ‘Crisis of Care’: A Feminist Analysis of Public Policy Responses to Paid and Unpaid Care and Domestic Work.“ *International Labour Review* 161(2): 195–218. doi: 10.1111/ilr.12354
- CANALDA CRIADO, Sergio. 2022. „Social Partner Participation in the Management of the COVID-19 Crisis: Tripartite Social Dialogue in Italy, Portugal and Spain.“ *International Labour Review* 161(1): 149–67. doi: 10.1111/ilr.12362
- CLOUET, Hadrien. 2022. „Overtime or Fragmentation? Family Transactions and Working Time during the COVID-19 Pandemic.“ *International Labour Review* 161(2): 219–43. doi: 10.1111/ilr.12372
- COLLINS, Helen, Susan BARRY a Piotr DZUGA. 2022. „‘Working While Feeling Awful Is Normal’: One Roma’s Experience of Presenteeism.“ *Work, Employment and Society* 36(2): 362–371. doi: 10.1177/0950017021998950
- DUDOVÁ, Radka a Alena KRÍŽKOVÁ. 2022. „Increased Childcare Demands during the Covid-19 Pandemic: Care as a Burden or an Opportunity?“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 58(4): 401–426. doi: 10.13060/csr.2022.026
- FAN, Wen a Phyllis MOEN. 2022. „Working More, Less or the Same During COVID-19? A Mixed Method, Intersectional Analysis of Remote Workers.“ *Work and Occupations* 49(2): 143–186. doi: 10.1177/07308884211047208
- GRACE, Matthew K. 2023. „The Contributions of Social Stressors and Coping Resources to Psychological Distress Among Those Who Experienced Furlough or Job Loss Due to COVID-19.“ *Work and Occupations* 50(2): 212–254. doi: 10.1177/07308884221123325
- GRANTER, Edward, Leo MCCANN a Maree BOYLE. 2015. „Extreme Work/Normal Work: Intensification, Storytelling and Hypermediation in the (Re)Construction of ‘the New Normal’.“ *Organization* 22(4): 443–456. doi: 10.1177/1350508415573881
- HADJISOLOMOU, Anastasios, Fotios MITSAKIS a Steven GARY. 2022. „Too Scared to Go Sick: Precarious Academic Work and ‘Presenteeism Culture’ in the UK Higher Education Sector During the Covid-19 Pandemic.“ *Work, Employment and Society* 36(3): 569–579. doi: 10.1177/09500170211050501
- HADJISOLOMOU, Anastasios a Sam SIMONE. 2021. „Profit over People? Evaluating Morality on the Front Line during the COVID-19 Crisis: A Front-Line Service Manager’s Confession and Regrets.“ *Work, Employment and Society* 35(2): 396–405. doi: 10.1177/0950017020971561
- HAN, Wen-Jui a Jake HART. 2021. „Job Precarity and Economic Prospects during the COVID-19 Public Health Crisis.“ *Social Science Quarterly* 102(5): 2394–2411. doi: 10.1111/ssqu.13031
- HANCOCK, Philip, Melissa TYLER a Mark GODIVA. 2021. „Thursday Night and a Sing-along ‘Sung Alone’: The Experiences of a Self-Employed Performer During the Pandemic.“ *Work, Employment and Society* 35(6): 1155–1166. doi: 10.1177/09500170211045830
- HAŠKOVÁ, Hana, Radka DUDOVÁ, Lenka FORMÁNKOVÁ, Hana MAŘÍKOVÁ, Libora OATES-INDRUCHOVÁ, Markéta ŠVARCOVÁ a Marta VOHLÍDALOVÁ. 2022. „Gender and Changes in the Division of Labour in Households with Children during the Covid-19 Pandemic.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 58(4): 427–455. doi: 10.13060/csr.2022.025
- HURLEY, John, Marta FANA, Irene MANDL, Eleonora PERUFFO a Carlos VACAS-SORIANO. 2021. „What Just Happened? COVID-19 Lockdowns and Change in the Labour Market.“ *Eurofound and*

- European Commission Joint Research Centre*, 19. října. Cit. 19. dubna 2023 (<https://www.eurofound.europa.eu/mt/node/22669>).
- HUSSAIN, Mushahid. 2018. „Contesting, (Re)Producing or Surviving Precarity? Debates on Precarious Work and Informal Labor Reexamined.“ *International Critical Thought* 8(1): 105–126. doi: 10.1080/21598282.2017.1357488
- CHAUDHRY, Sara, Emily YARROW, Maryam ALDOSSARI a Elizabeth WATERSON. 2021. „An NHS Doctor’s Lived Experience of Burnout during the First Wave of Covid-19.“ *Work, Employment and Society* 35(6): 1133–1143. doi: 10.1177/09500170211035937
- CHEN, Martha Alter, Erofilii GRAPSA, Ghida ISMAIL, Michael ROGAN, Marcela VALDIVIA, Laura Alfers, Jenna HARVEY, Ana Carolina OGANDO, Sarah Orleans REED a Sally ROEVER. 2022. „COVID-19 and Informal Work: Evidence from 11 Cities.“ *International Labour Review* 161(1): 29–58. doi: 10.1111/ilr.12221
- CHUNG, Heejung, Holly BIRKETT, Sarah FORBES a Hyojin SEO. 2021. „Covid-19, Flexible Working, and Implications for Gender Equality in the United Kingdom.“ *Gender & Society* 35(2): 218–232. doi: 10.1177/08912432211001304
- JAGA, Ameeta a Ariane OLLIER-MALATERRE. 2022. „‘You Can’t Eat Soap’: Reimagining COVID-19, Work, Family and Employment from the Global South.“ *Work, Employment and Society* 36(4): 769–780. doi: 10.1177/09500170211069806
- KALLEBERG, Arne L. 2009. „Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition.“ *American Sociological Review* 74(1): 1–22. doi: 10.1177/000312240907400101
- KALLEBERG, Arne L. 2018. *Precarious Lives: Job Insecurity and Well-Being in Rich Democracies*. Cambridge: Polity Press.
- KALLEBERG, Arne L. a Steven P. VALLAS. 2018. „Probing Precarious Work: Theory, Research, and Politics.“ Pp. 1–30 in Arne L. KALLEBERG a Steven P. VALLAS (eds.). *Precarious Work, Research in the Sociology of Work*. Bingley: Emerald Publishing.
- KIM, Woo-Yung. 2023. „Do Unions Provide Employment Protection in Times of Economic Crisis? A Natural Experiment of COVID-19.“ *International Labour Review* 162(4): 615–639. DOI: 10.1111/ilr.12385
- LAß, Inga a Mark WOODEN. 2023. „Working from Home and Work–Family Conflict.“ *Work, Employment and Society* 37(1): 176–195. DOI: 10.1177/09500170221082474
- LI, Yao-Tai a Jenna NG. 2022. „Moral Dilemma of Striking: A Medical Worker’s Response to Job Duty, Public Health Protection and the Politicization of Strikes.“ *Work, Employment and Society* 36(5): 967–976. DOI: 10.1177/0950017020981554
- MAI, Quan D., Lijun SONG a Rachel DONNELLY. 2023. „Precarious Employment and Well-Being: Insights from the COVID-19 Pandemic.“ *Work and Occupations* 50(1): 3–21. DOI: 10.1177/07308884221143063
- MALLET, Oliver, Abigail MARKS a Lila SKOUNTRIDAKI. 2020. „Where Does Work Belong Anymore? The Implications of Intensive Homebased Working.“ *Gender in Management: An International Journal* 35(7/8): 657–665. DOI: 10.1108/GM-06-2020-0173
- MILLAR, Kathleen M. 2017. „Toward a Critical Politics of Precarity.“ *Sociology Compass* 11(6): e12483. doi: 10.1111/soc4.12483
- PERRY, Brea L., Brian ARONSON a Bernice A. PESCO SOLIDO. 2021. „Pandemic Precarity: COVID-19 Is Exposing and Exacerbating Inequalities in the American Heartland.“ *Proceedings of the National Academy of Sciences* 118(8): e2020685118. DOI: 10.1073/pnas.2020685118
- RAVENELLE, Alexandra J. a Ken Cai KOWALSKI. 2023. „‘It’s Not Like Chasing Chanel’: Spending Time, Investing in the Self, and Pandemic Epiphanies.“ *Work and Occupations* 50(2): 284–309. DOI: 10.1177/07308884221125246

- REYNOLDS, Jeremy a Reilly KINCAID. 2023. „Gig Work and the Pandemic: Looking for Good Pay from Bad Jobs During the COVID-19 Crisis.“ *Work and Occupations* 50(1): 60–96. DOI: 10.1177/07308884221128511
- RHO, Hye Jin, Christine RIORDAN, Christian Lyhne IBSEN, J. Ryan LAMARE a Maite TAPIA. 2023. „Do Workers Speak Up When Feeling Job Insecure? Examining Workers' Response to Precarity During the COVID-19 Pandemic.“ *Work and Occupations* 50(1): 97–129. DOI: 10.1177/07308884221128481
- SETTERSTEN, Richard A., Laura BERNARDI et al. 2020. „Understanding the Effects of Covid-19 through a Life Course Lens.“ *Advances in Life Course Research* 45: 100360. DOI: 10.1016/j.alcr.2020.100360
- SCHIEMAN, Scott, Philip J. BADAWY, Melissa A. MILKIE a Alex BIERMAN. 2021. „Work-Life Conflict During the COVID-19 Pandemic.“ *Socius: Sociological Research for a Dynamic World* 7: 1–19. DOI: 10.1177/2378023120982856
- SCHIEMAN, Scott, Quan MAI, Philip BADAWY a Ryu Won KANG. 2023. „A Forced Vacation? The Stress of Being Temporarily Laid Off During a Pandemic.“ *Work and Occupations* 50(2): 255–283. DOI: 10.1177/07308884221129520
- SLADKÁ, Dominika a Martin KREIDL. 2022. „Working from Home, Work-Family Conflicts and Partnership Quality during the Covid-19 Pandemic.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 58(4): 373–399. DOI: 10.13060/csr.2022.024
- SOARES, Sergei a Janine BERG. 2022. „The Labour Market Fallout of COVID-19: Who Endures, Who Doesn't and What Are the Implications for Inequality.“ *International Labour Review* 161(1): 5–28. DOI: 10.1111/ilr.12214
- STANDING, Guy. 2011. *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- SUN, Li, Tao LIU a Weiquan WANG. 2023. „Working from Home in Urban China during the COVID-19 Pandemic: Assemblages of Work-Family Interference.“ *Work, Employment and Society* 37(1): 157–175. DOI: 10.1177/09500170221080870
- VERICK, Sher, Dorothea SCHMIDT-KLAU a Sangheon LEE. 2022. „Is This Time Really Different? How the Impact of the COVID-19 Crisis on Labour Markets Contrasts with That of the Global Financial Crisis of 2008–09.“ *International Labour Review* 161(1): 125–148. DOI: 10.1111/ilr.12230
- VERMEERBERGEN, Lander, Valeria PULIGNANO, Markieta DOMECKA a Marieke JANSSENS. 2021. „Working Hard for the Ones You Love and Care for Under Covid-19 Physical Distancing.“ *Work, Employment and Society* 35(6): 1144–1154. DOI: 10.1177/09500170211021568
- WACHTER, Till. 2020. „Lost Generations: Long-Term Effects of the COVID-19 Crisis on Job Losers and Labour Market Entrants, and Options for Policy.“ *Fiscal Studies* 41(3): 549–590. DOI: 10.1111/1475-5890.12247
- WONTORCZYK, Antoni a Bohdan ROŻNOWSKI. 2022. „Remote, Hybrid, and On-Site Work during the SARS-CoV-2 Pandemic and the Consequences for Stress and Work Engagement.“ *International Journal of Environmental Research and Public Health* 19(4): 2400. DOI: 10.3390/ijerph19042400
- WOODS, Tyler, Daniel SCHNEIDER a Kristen HARKNETT. 2023. „The Politics of Prevention: Polarization in How Workplace COVID-19 Safety Practices Shaped the Well-Being of Frontline Service Sector Workers.“ *Work and Occupations* 50(1): 130–162. DOI: 10.1177/07308884221125821
- WU, Qiong (Miranda). 2023. „Employment Precarity, COVID-19 Risk, and Workers' Well-Being During the Pandemic in Europe.“ *Work and Occupations* 50(2): 188–211. DOI: 10.1177/07308884221126415
- ZVONÍČEK, Tomáš, Martin KREIDL a Petr FUČÍK. 2023. „Partnership Satisfaction and Conflict among Czech Couples during the Pandemic-Related Employment Insecurity.“ *Sociální Studia / Social Studies* 20(1): 65–87. DOI: 10.5817/SOC2022-20990

Autorka

Mgr. Martina Kolářová Veverková (ORCID ID: 0009-0009-5940-1179) je doktorandkou na Katedře sociologie Filozofické fakulty UK. Zaměřuje se na oblast sociologie práce a pracovního stresu, tématem její disertační práce je zaměstnanecká zkušenost v období pandemie Covid-19.

Kontakt: Veverkova.martina@seznam.cz

Parental Aspiration, Book Ownership, and Scholarly Culture¹

Dana Hamplová, Lucie Marková

ABSTRACT The aim of this paper is to examine the link between a family's scholarly culture and the educational aspirations of parents for their children. Using data from the first and the second wave of the Czech Household Panel Survey (2015, 2016), the study reveals that the number of books in a household – the core aspect of scholarly culture – is significantly linked to the educational aspirations of parents for their children. However, other indicators of scholarly culture (frequency of reading, general interest in books) are not significantly associated with parents' university aspirations. These results suggest that, in the Czech Republic, the presence of a large number of books in the home signals higher social status and refers to the economic power of parents rather than to a family's literacy or reading culture.

KEYWORDS parental educational aspirations, scholarly culture, cultural capital, educational inequality

Introduction

A plethora of studies has demonstrated that parental educational aspirations are central to children's educational achievement (Agger et al. 2018; Lazarides et al. 2016; Matějů and Smith 2009). Parental aspirations can be understood as an important dimension of parental involvement as parents with higher educational aspirations tend to invest more in their child's education or extracurricular activities or convey the value of education to their children (Boonk et al. 2018; Kirk et al. 2011; Sosu 2014; Spera 2006; Spera et al. 2009). Despite the critical role of parental educational aspirations, the question of what predicts them is relatively neglected, and existing studies tend to focus on the role of socioeconomic status (SES) or family structure. Nevertheless, there is some evidence that “soft” non-material resources might allow low-income families to build higher educational aspirations than their socioeconomic capital would predict (Gofen 2009).

In this paper, we address the question of how parental aspirations are linked to family's scholarly culture. This concept refers to “the way of life in homes where books are numerous, esteemed, read, and enjoyed” (Evans et al. 2010, p. 171). Even though both scholarly culture and aspirations can be viewed as an expression of class-based cultural capital in the Bourdieuan sense (Bourdieu 1984), current scholarship tend to treat aspirations and cultural capital as two distinct concepts (Holmes et al. 2018; Moote et al. 2020; Strand

Sociální studia / Social Studies 2/2024. S. 87–104. ISSN 1803-6104. <https://doi.org/10.5817/SOC2024-39539>

¹ Work on this article was supported by the Czech Science Foundation (GA CR grant “Family Cultural Resources: The Effects on Children's Literacy Development, Cultural Capital Accumulation, and Educational Attainment”, number 20-12023S).

and Winston 2008; Van de Werfhorst and Hofstede 2007). In line with the latter perspective, there is evidence that scholarly culture might serve as a means of mobility for parents with low economic capital. For example, parents in a disadvantaged socio-economic position but with high scholarly capital might be more confident about navigating their children through the educational system (DiMaggio 1982; Gofen 2009).

A recent comparative study showed that the Czech Republic was among those where the effect of the number of books at home on educational performance was strongest (Evans et al. 2014). Thus, we would expect to find a strong and positive link also between the family's scholarly culture and parental aspirations. Nevertheless, a recent study using Czech data found that the link between parental aspiration and family's scholarly culture was generally weak (Hamplová and Raudenská 2021). However, we believe that this study might have some limitations. First, the study by Hamplová and Raudenská (2021) did not control for socioeconomic status of the family and included a number of child-specific controls. While it brings important insights about the direct and indirect effects, only a subset of children filled the questionnaire, which lead to reduction of sample size and possible selection bias in the analyzed parent-child dyads. Moreover, as child's performance is closely linked to parental socioeconomic status, it is possible that over-controlling for child's characteristics might obscure the role of family's socioeconomic status. The current study rather includes a direct measure of socioeconomic status (ISEI). Second, Hamplová and Raudenská (2021) did not considered a possible non-linearity of the link between the scholarly culture and parental aspirations. Yet, some authors (Evans et al. 2015; Evans et al. 2014) suggest that the number of books in a household might have diminishing returns and is more influential in socioeconomically disadvantaged families. Third, the current study uses more nuanced measures of scholarly culture distinguishing between a general interest in books and reading frequency. Also, the current study applies multilevel regression models rather than structural equation modelling.

Background and Conceptual Framework

Parental Educational Aspirations

Research on parental aspirations has a long tradition in sociology (Sewell and Shah 1968; St. Clair et al. 2013). In general, parental aspirations are understood as a belief system that organizes and directs parents' behaviors toward their children (Agger et al. 2018; Fan and Williams 2010; Jeynes 2007; Spera et al. 2009). There is comprehensive empirical evidence that the offspring of ambitious parents try harder at school, gain better grades, and consequently secure higher levels of education (Reed 2012; Spera et al. 2009). Higher-aspiring parents invest more resources in their children's education and choose more demanding educational pathways for their offspring than lower-aspiring families on the same socioeconomic level. Thus, the enhancing of educational aspirations is crucial in enabling upward social mobility and reducing social inequalities in education (Rampino and Taylor 2013).

Two mechanism are invoked to explain the role of parental aspirations. First, there is a strong connection between the aspirations of parents and their children, as the offspring

tend to “inherit” parental attitudes to school and ambition and to internalize their expectations (Trusty 2002). If parents do not expect much from their children, their offspring are not likely to have very high aspirations. Indeed, it has been empirically demonstrated that ambitious expectations and high aspirations of parents positively affect children’s school achievement even when all else remains constant (Khattab 2015). Second, parents influence their children’s educational trajectory not only by showing them the value of education, but also by providing direct support to succeed in school. For example, higher-aspiring parents might help children with homework or provide financial aid and emotional encouragement during their studies (Hao and Yeung 2015; Kirk et al. 2011). In other words, more ambitious parents are more likely to invest additional resources and time in their children’s school success.

Family’s Scholarly Culture and Education

Scholarly culture might be viewed as a particular expression or dimension of a broader concept of cultural capital. Typically, cultural capital refers to a various concepts related to familiarity with the dominant culture, tastes, language mastery, and manners, but also to ownership of cultural artefacts and participation in cultural activities (Bourdieu 1984; DiMaggio 1982; Jæger and Breen 2016; Van de Werfhorst 2010; Vryonides 2007). Scholarly culture might be viewed as a dimension of cultural capital, but it has a narrower meaning. It refers to the ownership and use of a particular type of cultural goods: books (Evans et al. 2010; Kelley and Evans 2000). As such, scholarly culture is most commonly measured by the number of books in the parental home. Numerous studies have demonstrated that children’s educational achievement is predicted by the number of books a family owns. For example, the larger the number of books at home, the better children perform on reading tests, net of parents’ education (Park 2008). Evans et al. (2015) showed that children who grew up in otherwise similar families but who had over 500 books at home spent three more years in school, on average. The number of books at home is as important as the parents’ education and more important than the father’s occupation (Evans et al. 2010). Moreover, past studies show that the number of books at home is a reliable predictor of school achievement worldwide and across different historical and political contexts (Evans et al. 2010).

Two mechanisms have been advanced to explain the number of books at home (Evans et al. 2014; Evans et al. 2010). First, the *elite closure perspective* views scholarly culture as a means of discrimination based on culture. Large collections of books serve as a cultural signal of belonging to the elite that is recognized and valued by teachers and employers (Evans et al. 2014; Evans et al. 2015). As a result, children from advantaged – and more scholarly – families usually gain better evaluations at school and more encouragement to continue with their education. In a way, this perspective reflects the traditional view of cultural capital as a means of reproducing social hierarchies and assumes that the education system is biased towards well-off families (Bourdieu 1984; Jæger and Breen 2016).

According to the *cognitive enhancement approach*, the number of books in a household is an expression of scholarly culture that directly enhances cognitive skills and provides a *toolkit of competencies and funds of knowledge* (Evans et al. 2014; Schmitt et al. 2011). In other words, children growing up in a household with a large number of books have more

opportunities to read, gain information, and develop cognitive skills that contribute to school success (Evans et al. 2015; Evans et al. 2014; Schmitt et al. 2011). The difference between status enhancement and cognitive enhancement is also echoed in DiMaggio's distinction between cultural capital as a means to indicate status group membership and cultural capital as a means to form a shared cognitive structure (DiMaggio 1982, 1997).

Evans et al. (2014) summarize the main differences between these two approaches. First, the cognitive enhancement perspective posits that the advantage of additional books at home increases steeply for those with only a few volumes in the home. In other words, in an almost bookless family, each additional book provides a more substantial increase of new information and vocabulary than a similar marginal increase in a household with many books. By contrast, the elite closure hypothesis argues that large book collections have a (big) impact because they signal elite membership, indicating that the relationship is flat at the beginning. Second, elite closure theory implies that the effect of the number of books at home on educational and occupational success is not universally applicable because cultural elites are not favored in all societies (for example under communism in the former Soviet Union). Therefore, this aspect of highbrow culture is not universally appreciated by gatekeepers. In contrast, the cognitive enhancement explanation claims the opposite: Books provide specific knowledge and skills important in all societies.

In this paper, we distinguish between two expressions of scholarly culture: the size of the family book collection and reading culture (the extent to which books are esteemed and read). We argue that both dimensions are likely to predict parental aspirations. In particular, we suggest that the number of books at home can be treated as a signal of membership in the elite group. From this perspective, the number of books is not important per se but it is a proxy for a membership in specific social group/social class. This dimension of scholarly culture is of particular interest if we aim to explain parental educational aspirations for their offspring. On its own, the presence of books at home does not enhance skills or cognitive abilities outright; rather, it indicates a social status of the family. As upper-class families possess on average a higher level of scholarly culture (i.e., own more books), and as these families aspire to maintain their privilege and social status, we expect greater parental educational aspirations in families with larger numbers of books even after controlling for reading frequency and enjoyment of books. In this case, the number of books at home can be viewed as a signal of class membership. As such, books ownership might signalize parental aspirations irrespective of the added value that books bring to fostering knowledge and skills. Parents might buy books because they are more ambitious and hope that the books will help children to succeed in the educational system. In this case, there is no direct benefit from having books at home in terms of gaining new information and proficiency; rather, the number of books serves primarily as a signal of higher aspirations (*signaling hypothesis*).

It is important to note that the library size can have a signaling function even if it is not accessible to outsiders, such as teachers or selection committee members. The fact that the family decided to keep a large home library might be a proxy of its belonging to the specific social classes. It has also important intergenerational dimension as large parts of home libraries are often inherited. Thus, the library size might also show to what extent parents grew in homes that valued books and scholarly culture.

Reading culture (the extent to which books are read and enjoyed) constitutes the second dimension of scholarly culture. It might also reinforce parental aspirations. Familiarity with books and reading frequency might enhance parental confidence in their children's ability to succeed in the educational system (*enhancement hypothesis*). Yet, we argue that it is important to distinguish between two sub-dimensions of reading culture. The first refers to reading the book, the second to general interest in books. While both might enhance parental education, we suggest that the link should be stronger for reading than for the general interest in books. Parents who read more are more likely to be confident in their ability to successfully navigate their children through the educational system. Indeed, research shows that parents who feel more confident about helping their children with school tasks have higher aspirations (Yamamoto and Holloway 2010). It is also likely that parents that show higher interest in books view education as more valuable than less scholarly parents net of their SES status. Moreover, we propose also an indirect effect between parental reading and parental aspirations through their children's own reading behavior and aspirations. Children of more scholarly parents tend to read more and have better grades (Wollscheid 2013). In turn, children's academic performance reinforces parental educational aspirations.

Even though it is generally acknowledged that scholarly culture is an important predictor of educational success, studies also suggest that the number of books in a household might have diminishing returns and is more influential in socioeconomically disadvantaged families and developing countries (Evans et al. 2015; Evans et al. 2014). This proposition is not surprising as other dimensions of cultural capital also tend to have different effects in high- and low-SES environments (Jæger 2009). The fewer resources in the family of origin (indicated by poor and non-educated parents), the more books can help a child from a low-SES background to flourish at school (Evans et al. 2010). Therefore, in families with fewer resources, parents can partly influence their children's school performance by offering them a favorable reading climate (De Graaf et al. 2000).

Czech Context

This paper uses data from the Czech Republic, where the secondary system is described as highly differentiated, having an educational tracking system similar to that in Germany, Austria, and Hungary (Buchmann and Park 2009). Students can be enrolled in various types of secondary schools, academic or vocational. Children are channeled toward different educational trajectories at an early age (from the age of 11). The most academically oriented and selective track – the gymnasium – and vocational schools offering a high school diploma enable students to continue to higher levels of education. On the other end, vocational schools which do not offer a high school diploma might represent a dead-end school track leading to limited or no access to higher education.

Past studies have demonstrated that the earlier the tracking of students starts, the larger the effect of the family on educational attainment. It has been repeatedly confirmed that academically oriented schools are particularly attended by children from families with high SES (Buchmann and Park 2009; Matějů and Straková 2006; Simonová 2011). There is also evidence that type of school significantly influences students' educational expectations, and the

effect of SES on aspirations is stronger in differentiated systems than in undifferentiated ones (Buchmann and Park 2009). Thus, we would expect that in the Czech Republic, in particular, a family's cultural capital is important in explaining levels of educational aspiration.

Indeed, a recent comparative study of 42 countries shows that the Czech Republic was among those where the effect of the number of books at home on educational performance was strongest (Evans et al. 2014). Using data from 25 countries, Park (2008) demonstrated that the number of books in Czech households is above the international average. However, Czechs do not score above average in international comparisons of literacy activities (13th place out of 25, see [Park 2008]).

Moreover, there is another reason that cultural capital and scholarly culture might be important predictors of aspirations. The Czech Republic has one of the lowest levels of income inequality internationally: The GINI coefficient is on a similar level to that observed in Scandinavia. At the same time, it has one of the lowest levels of poverty in Europe (OECD, 2014). As Park (2008) argues, once the basic material needs of children are met, home literacy environments are expected to matter more for children's education. Thus, given the moderate levels of income inequality, cultural barriers to educational success might be viewed as more important than financial barriers in low-income families. Thus, some of these families might willingly invest in cultural capital as a means to upward mobility. In line with this argument, Šafr (2012) talks about "ambitious" working-class families that actively participate in highbrow culture to promote their children's life chances.

Hypotheses

The two perspectives outlined above have different implications for empirical analysis. The *enhancement hypothesis* suggests that the number of books in the household matters because it is linked to a family culture where books are read, esteemed, and discussed and where knowledge is valued. In contrast, the *signaling hypothesis* implies that the number of books in the home is associated with aspirations irrespective of whether the books are actually used.

In this paper, we test two specific hypotheses.

First, we expect that in the Czech context, book ownership to find a significant and positive association between the number of books and parental educational aspirations for their children but the number of books has a diminishing return on parental aspirations (Hypothesis 1).

Second, the number of books and parental aspirations should be partly explained by other measures of literacy activities (reading, subjective interest in books, etc.) (Hypothesis 2).

Method

Data

This paper uses data from two waves of the Czech Household Panel Survey (CHPS) gathered during the summer of 2015 and 2016 (CHPS 2015, 2016). Households were selected

randomly and are representative of the Czech population. 822 parents with at least one child in the household (aged 6 to 17) completed the individual Computer Assisted Personal Interview (CAPI) questionnaire of the CHPS. The data cover parental educational aspirations for each of the children in the household. The dataset also includes multiple indicators of scholarly culture.

It is important to note that we use data from 2015 and 2016. In the past ten years, major changes in the consumption of entertainment took place. At the same time, the digitalization and the rise of new technologies were well underway in these years and a significant part of population has already shifted towards different types of cultural consumption. Yet, we should be aware that some of the effect might have changed over time. For example, it is plausible to expect that reading became more socially selective activity. The dependent variable (*educational aspirations*) is measured using the response to the question: “What highest level of education would you like your child (*name, age*) to receive?” Parents could choose from the following response categories: elementary school, secondary school without a high school diploma (typically vocational training), vocational secondary school with a high school diploma, academic secondary education, university (bachelor degree), university (master degree), and university (postgraduate). Parents answered separately for each child living in the household who was under 26 years of age and still in full-time education. As two thirds of parents wanted their children to gain a university degree, the dependent variable is a binary measure distinguishing between those with university-level aspirations (coded as 1) and lower aspirations (coded as 0).

Three indicators of *scholarly culture* are included in the analyses. All three variables are measured on the level of parent. The main measure refers to *the number of books* and is measured by the question “How many books do you have at home?”, with the following response categories: about 20 or fewer – about 100 – about 500 – about 1000 or more. Respondents were instructed that one meter of books on a bookshelf corresponds to approximately 50 books. If both parents answered the question about the number of books, there was generally high agreement: The correlation between their responses was strong ($r=0.91$). The second variable measures *reading frequency* (“How often do you read for pleasure?”, with the following three response categories: a few times a year, a few times a month, and a few times a week).² The third variable is *general interest in books*. This variable is based on the following four statements: 1) Reading is one of my favorite hobbies; 2) I like talking about books with others; 3) I like going to the library; and 4) I am happy when I get a book as a present. The response was recorded on 4-point Likert scale ranging from “strongly agree” to “agree” to “disagree” to “strongly disagree.” Given a high inter-correlation (around 0.7) between these items, a composite measure of interest in books was estimated using factor analysis. All items loaded on one factor with factor loadings well over 0.8.

All models control for a set of background variables on the parental level: parental education (*elementary education – high school degree – university degree*), SES of the

² Originally, there were six response categories: never or almost never – a few times a year – once a year – a few times a month – a few times a week – every day. The response distribution indicated that a three-category coding best captured the variance of this item.

parent's occupation (ISEI), the number of children the given parent has, and sex of parent. On the child-level, we include two control variables: sex of child and child's age. Finally, the type of family is measured on the household level (parents are married, cohabiting, or single).

Method

Due to the hierarchical nature of the CHPS data, three-level mixed-effects regressions models were used to estimate parental educational aspirations. These models take into account that parents could report their aspirations for more than one child and that parents from the same family are likely to have similar aspirations for all of their children. At the same time, it means that aspirations for one child could be reported by two parents. Thus, two types of model specification is possible. We can treat children (level 1) nested within their parents (level 2) and parents as nested within the household (level 3). Alternatively, we could reflect the fact that two parents could report on the same child. Thus, we could treat parents (level 1) as nested within children (level 2) and children as nested a child can be treated as nested and we could treat children as nested within households. Both specifications lead very similar conclusions. There is mainly difference in the size of coefficients for parental education. As for the variables that are of main interest (scholarly culture), the differences in the estimated odds are on the second decimal place. Thus, we report results from the first specification (children nested within parents who are nested within households). The use of hierarchical models is necessary as it was necessary to account for interdependence between observations (Wooldridge 2009).

To interpret the findings and report the results from the multilevel model, we use standards as suggested by Monsalves et al. (2020). The intraclass correlations were high. For the model without covariates it was 0.74 at the household level. This means that most of the variation of the aspirations is attributable to differences across families. The correlation for the same parent within the same family was 0.80 (the correlation between aspirations of the same parent and the same family). All models were compared using Bayesian information criterion (BIC) (Raftery 1995) and the likelihood ratio test.

Results

Descriptive Statistics

For almost two thirds of children, parents aspire for university education. In approximately 30% of cases, parents want their children to get a high school diploma. Only for 5% of children do parents expect schooling to end with an elementary education or vocational school without a diploma (Table 1). Table 2 provides detailed description of variables used in the model.

Table 1. Aspired level of education of parents for children

Level of education		%
Elementary	18	1.55
Vocational secondary without diploma	36	3.09
Vocational secondary with diploma	225	19.33
Academic secondary school	140	12.03
University (bachelor)	133	11.43
University (master)	490	42.10
University (postgraduate)	122	10.48
N	1164	100.00

Source: CHPS (2015 & 2016)

Table 2: Description of variables and analytical sample

Variable means				
	Mean	SD	Min	Max
ISEI	46.6	21.7	11.0	89.0
Number of children	2.4	1.0	1.0	8.0
Child's age	11.7	3.2	6.0	17.0
Interest in books	2.8	0.9	1.0	4.0
Number of books	6.7	1.7	1.0	10.0
Proportions (%)				
	Lower	Secondary	University	
Education	28.7	41.2	30.1	
Marital status	Married	Cohabiting	Single	
	71.7	15.1	13.1	
Reading	Few times a year	Few times a month	Few times a week	
	50.4	23.9	25.7	
	Male	Female		
Sex of parent	34.5	65.5		
Sex of child	50.3	49.7		

Source: CHPS (2015 & 2016)

As regards number of books, more than half of the parents reported having over 100 books at home, and approximately 13% of mothers and fathers have 500 or more books at home. In contrast, only one in ten parents stated that they had fewer than 20 books at home. These findings correspond with studies documenting that Czech families are rich in books (Park 2008).

The number of books in the household is highly correlated with aspirations for university education ($\chi^2(3) = 96.29$; Cramer's $V = 0.29$). While parents of 81% of children in our sample with large book collections (1000+ books) would like their offspring to gain a university degree, the same is true for parents of 39% of children with only a few books at home. However, a closer look at the CHPS (2016) data reveals that parents are not "bookworms" because 37% of fathers and 19% of mothers "never" or "almost never" read. Moreover, the association between parents' and children's reading frequency is weak ($\chi^2(4) = 16.80$; Cramer's $V = 0.12$).

Mixed-effects Regression Analysis

To analyze the link between scholarly culture and parental aspirations, we estimated a set of mixed-effect regressions with the binary dependent variable being aspirations for university education (yes–no). First, we ran a baseline model with all control variables (education of the parent, sex of the parent, sex and age of the child, number of children in the family, type of family, and ISEI). This model shows that parents with higher education and higher occupational status have higher educational aspirations for their children, particularly if these parents hold a university degree. The effect of sex goes in the opposite direction for parents and children. As documented by other studies, our data also shows that parents hold much higher educational aspirations for their daughters than sons (DiPrete and Buchmann 2013; Hamplová and Raudenská 2021). Yet, our model shows that fathers generally tend to have higher educational aspirations for their children than mothers. It is noteworthy that controlling for parental education, sex of the parent and child, type of family, and occupation, the family-level ICC dramatically declined from 0.74 (null model – see above) to 0.52. This means that after taking account of the sociodemographic characteristic of the parent and the sex and age of the child, large proportion of variation is still explained by the differences across families. At the same time, it still remains large showing that even after controlling for these characteristics, much of the variation is on the family level.

In the second step, the number of books at home was included in the analysis. Both linear and categorical measures of number of books at home were tested (only linear measure reported in the Table 2). In both cases, the number of books was significantly ($p \leq 0.05$) linked to parental aspirations. As our first hypothesis predicted, the association between the number of books at home and parental aspirations was strong and positive. Model 2 suggests that with each shift in the response category, the odds of parents aspiring for a university education for their children grew by 50%.³ Importantly, incorporating the number of books into the

³ In a supplementary model (not reported here), we used the number of books as a categorical measure. However, the BIC suggested that the model with the categorical measure is over-specified

model, the strength of the association between parent's university education and aspirations declined to nearly a half. This suggests that the effect of parental education on aspirations is partly mediated through parent's scholarly capital. Yet, it is important to note that the effect of parental education is still very strong. University educated parents have around 25 times higher odds to hold university aspirations for their children than parents without full high-school diploma. A shift by one category on a 10-point scale measuring the number of books at home, increases the odds of university education by 50 percent. As the scales are not comparable, we can illustrate the size of the effect by using predicted probabilities. The mean predicted probability to aspire for offspring's university education is .85 for parents with university education and 0.33 for those parents without high school diploma. The mean predicted probability of university aspirations for parents with about 50 or less books at home is 0.29 and for parents with more than 1000 books about 0.84. Importantly, ICC remains nearly the same for all models in Table 2 suggesting that different levels of scholarly capital does not explain much of the differences between families.

We also hypothesized that the number of books might be particularly important for families with low SES (Hypothesis 1). It is plausible to expect that fewer resources in the family of origin, the more books can help a child from a low-SES background to flourish at school. This is fully in line with DiMaggio idea that cultural capital might serve as a means of social mobility (DiMaggio 1982). However, our models provide no support for this hypothesis. The interaction term between the number of books and ISEI was equal to one and not significant whether the BIC or the likelihood ratio test was used (i.e., comparing Models 2 and 3 in the left-hand section of Table 2. In a supplementary model (not shown here), we also tested the interaction term between the number of books at home and parental education. The interaction was also not significant and we did not find any evidence that the effect of number of books is different for different educational groups.

In the next step, we tested the third hypothesis, namely that the association between the number of books at home and parental educational aspirations is expected to be (partly) mediated by their reading habits. This prediction was based on the *enhancement hypothesis*, which suggests that parents who read and cherish books might be more confident about their own ability to help children in school, or simply that such parents might value knowledge and education more. To test this prediction, Model 4 includes information on reading frequency. Contrary to our second hypothesis, however, the link between reading and educational aspirations was not significant, as shown in Model 4 in the right-hand section of Table 2. Importantly, the size of the coefficients goes even in the opposite direction than expected and it seems that more scholarly parents have less ambition for their children's education. However, this unexpected tendency can be explained by including both parental reading frequency and education in the same model as reading is more common among parents with university education. From the point of our hypothesis it is important to note that the frequency of reading did not affect the association between the number of books and parental

(i.e., the BIC increased by 10.8) and the categorical measure indicated that the trend was linear. Thus, the model with a linear measure of the number of books was used in all subsequent models.

aspirations. The size of the coefficients for the number of books variable remained virtually unchanged in Models 3 and 4.

Finally, Model 5 incorporates general interest in books as another indicator of scholarly culture that might affect parental aspiration through enhancement of cognitive abilities and confidence. Nevertheless, this variable is also not significantly linked to parental aspirations and its inclusion does not affect the strength of the coefficient for number of books at home. Thus, the number of books at home is the only measure of scholarly capital that predicts parental educational aspirations.

Supplementary analysis (not shown here) shows that the number of books is only loosely connected with reading frequency and reading for pleasure. The correlation between the number of books and reading frequency is positive but only moderate in size among parents (0.17). Around 30% of parents with large numbers of books (1000 + books) read for pleasure only a few times a year or never. For children aged between 10 and 17 years old, the correlation between the number of books at home and reading habits is similarly small (0.16). Thus, our analysis does not support the intuitive idea that the presence of many books in the home automatically indicates that they are frequently used. In other words, our modeling results suggest that the link between the number of books and educational achievement cannot be attributed only to the enhanced cognitive skills produced by a higher frequency of reading.

Many studies use only the number of books at home as an indicator of scholarly culture, as it is understood as conceptually central and strongly connected with reading habits (Evans et al. 2010). However, our analysis indicates that the number of books at home measures something else than the reading culture of the family, particularly in the context of a highly differentiated educational system. In this context, the number of books at home might serve primarily as a signal of elite membership. However, we would like to emphasize that our analysis does not imply that the number of books does not have any additional effect on children's cognitive enhancement. Our findings only show that – on the parental level – the number of books tells us more about their ambitions and social class membership than about a family culture in which books are cherished, read, and discussed.

Furthermore, we considered a possibility that books play different roles for people who are technically oriented and those educated in the humanities. Thus, the parent's field of study was examined in a supplementary analysis (not reported in the paper). However, contrary to this expectation, the association between aspirations and number of books did not differ between these two groups. Moreover, we included an interaction between parental education and number of books at home (not shown); nevertheless, the results corresponded to Model 3, and the interaction did not appear to be significant.

Table 3. Estimated odds ratios from multilevel mixed-effect regression with dependent variable university aspirations

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4		Model 5	
	coef.	s.e.	coef.	s.e.	coef.	s.e.	coef.	s.e.	coef.	s.e.
Parental education (elementary)	4.45**	1.88	3.32**	1.36	3.46**	1.44	3.49**	1.45	3.39**	1.42
secondary	46.82**	32.91	25.82**	17.33	25.91**	17.40	27.84**	18.97	27.25**	18.59
university	0.49*	0.16	0.49*	0.16	0.49*	0.16	0.54	0.17	0.49*	0.17
Sex of the parent (mother)	2.38**	0.66	2.40**	0.65	2.43**	0.66	2.44**	0.67	2.44**	0.67
Sex of the child (female)	0.67*	0.12	0.63*	0.11	0.63*	0.11	0.63*	0.12	0.63*	0.12
Number of children at home	1.07	0.05	1.06	0.05	1.06	0.05	1.06	0.05	1.06	0.05
Child's age										
Marital status (married)										
Cohabiting	0.82	0.39	0.97	0.45	0.95	0.45	0.93	0.44	0.94	0.44
Single	0.49	0.24	0.53	0.25	0.54	0.26	0.53	0.25	0.53	0.25
ISEI	1.02*	0.01	1.02*	0.01	0.99	0.03	1.02*	0.01	1.02*	0.01
Number of books			1.50**	0.17	1.28	0.28	1.53**	0.18	1.48**	0.18
ISEI*Number of books					1.00	0.00				
Reading (few times a year)										
Few times a month							0.54	0.21	0.48	0.20
Few times a week							0.65	0.27	0.52	0.25
Interest in books									1.26	0.29
Constant	0.36	0.30	0.05	0.05	0.13	0.21	0.05	0.05	0.04	0.04
Random effects										
Household	2.62	0.41	2.55	0.40	2.55	0.40	2.52	0.40	2.52	0.40
Child	1.68	0.43	1.59	0.43	1.61	0.43	1.65	0.43	1.67	0.43
BIC	1294.9		1287.5		1293.8		1298.8		1304.9	
ICC household	0.53		0.53		0.53		0.51		0.51	
ICC household – parent	0.75		0.73		0.73		0.73		0.74	

Source: CHPS (2015, 2016)
 N (parental reports) = 1164, N (children) = 959, N (households) = 678

Discussion

As in past studies such as Spera et al. (2009), a strong positive association between the number of books in the household and parents having high educational aspirations for their children was observed in the CHPS (2015, 2016) data. Our finding that the size of the library predicts parental aspirations differs from results reported by Hamplová and Raudenská (2021). As we included only data from adult questionnaires, our analysis is based on a larger and less selective sample size. Also, it is possible that their structural equation model “over-controls” for various characteristics closely linked to scholarly culture. We believe that our finding that the number of books at home predicts parental aspirations is plausible. It is fully in line with the findings that the home library size is associated with educational aspirations among students (Gil-Flores et al. 2011).

Although the number of books is a significant predictor of high educational aspirations among parents, the same is not true for other aspects of scholarly culture. Paradoxically, parental reading habits and general interest in books are not connected to the aspirations they have for their children. Our analysis suggests that parents who have large numbers of books do not necessarily read a great deal and that the number of books is only weakly correlated to reading frequency. It is not surprising as Park (2008) pointed out, the possession of books does not automatically mean that books are read. Moreover, neither reading nor a general interest in books was linked to the aspirations parents hold for their children. Thus, we did not find any support for the idea that parents have higher aspirations because they are more scholarly or literate or because they have the skills to navigate children through the educational system. The positive association between the home library size and children’s school performance is often interpreted in terms of cognitive enhancement provided by family’s scholarly culture (Evans et al. 2014). Given very low correlation between reading habits and the number of books at home, our analysis sheds some doubts about such interpretation.

In contrast, we found support for the *signaling hypothesis* in the Czech data. Here, we would like to emphasize that the signaling function does not necessarily mean that teachers and educators have a direct access to family’s home but signaling might work on several levels. For example, the number of books shows family’s economic power, and plays a role as a status symbol. Even though books cannot be at present time considered luxury goods and can be purchased in large quantities without major economic investments, e.g. in second-hand bookstores, having a lot of books might still speak of some economic power. For example, having a large home library also means that the family occupies a more spacious dwelling where space is available for non-essential household items. Furthermore, the home library might also provide signals to family members and might encourage feelings of membership in the cultured elite. Similarly, having a large home library might also be a proxy for membership in specific social elite groups.

Furthermore, our analyses have shown that, in our Czech case study, the association between the number of books and aspirations is not higher for families with low SES. This finding stands in contrast to the prediction of the confidence enhancement hypothesis that scholarly culture plays a greater role in disadvantaged families with low SES. Furthermore, in line with the elite signaling thesis, the effect of books on aspirations increases with the number of books and is particularly strong when there are at least 500 books at home.

We would like to accentuate that our analysis focuses on *parental* aspirations. The finding that – on the parental level – the number of books serves as a signal of elite membership or as a signal of higher aspirations does not mean that it might not also contribute to children’s cognitive enhancement. Our models do not include any information on children’s reading habits or skills. Thus, our analysis tends to show that the signaling hypothesis should not be discarded, particularly in the context of a highly differentiated educational system. Irrespective of whether having a large number of books at home enhances children’s skills, our data suggest that it also signals aspirations of parents.

Unfortunately, the data do not include information about what types of books families own. Yet, it is likely that not only the number of books matters, but also their content – popular, serious, or practical matters (De Graaf and De Graaf 2002). In addition, the data do not provide sufficient information about the school performance and reading habits of children. This information is available only for a subsample of children respondents. Even though we tried to include such measures in our analysis, the subsample was too small to allow any reliable estimates.

References

- Agger, C., J. Meece, and S.-y. Byun. 2018. “The Influences of Family and Place on Rural Adolescents’ Educational Aspirations and Post-Secondary Enrollment.” *Journal of Youth and Adolescence* 47(12): 2554–2568. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10964-018-0893-7>
- Boonk, L., H. J. M. Gijssels, H. Ritzen, and S. Brand-Gruwel. 2018. “A Review of the Relationship Between Parental Involvement Indicators and Academic Achievement.” *Educational Research Review* 24: 10–30. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2018.02.001>
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press.
- Buchmann, C. and H. Park. 2009. “Stratification and the Formation of Expectations in Highly Differentiated Educational Systems.” *Research in Social Stratification and Mobility* 27(4): 245–267. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2009.10.003>
- De Graaf, N. D. and P. M. De Graaf. 2002. “Formal and Popular Dimensions of Cultural Capital: Effects on Children’s Educational Attainment.” *The Netherlands’ Journal of Social Sciences* 38(2): 167–183. DOI: <http://hdl.handle.net/2066/62482>
- De Graaf, N. D., P. M. De Graaf, and G. Kraaykamp. 2000. “Parental Cultural Capital and Educational Attainment in the Netherlands: A Refinement of the Cultural Capital Perspective.” *Sociology of Education* 73(2): 92–111. DOI: <https://doi.org/10.2307/2673239>
- DiMaggio, P. 1982. “Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on The Grades of US High School Students.” *American Sociological Review* 47(2): 189–201. DOI: <https://doi.org/10.2307/2094962>
- DiMaggio, P. 1997. “Culture and Cognition.” *Annual Review of Sociology* 23(1): 263–263. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.23.1.263>
- DiPrete, T. A. and C. Buchmann. 2013. *The Rise of Women: The Growing Gender Gap in Education and what it Means for American Schools*. Russell Sage Foundation.
- Evans, M., J. Kelley, and J. Sikora. 2014. “Scholarly Culture and Academic Performance in 42 Nations.” *Social Forces* 92(4): 1573–1605. DOI: <https://doi.org/10.1093/sf/sou030>

- Evans, M., J. Kelley, J. Sikora, and D. J. Treiman. 2010. "Family Scholarly Culture and Educational Success: Books and Schooling in 27 Nations." *Research in Social Stratification and Mobility* 28(2): 171–197. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2010.01.002>
- Evans, M., J. Kelley, J. Sikora, and D. J. Treiman. 2015. "Scholarly Culture and Occupational Success in 31 Societies." *Comparative Sociology* 14(2): 1760–218. DOI: <https://doi.org/10.1163/15691330-12341345>
- Fan, W. and C. M. Williams. 2010. "The Effects of Parental Involvement on Students' Academic Self-Efficacy, Engagement and Intrinsic Motivation." *Educational Psychology* 30(1): 53–74. DOI: <https://doi.org/10.1080/01443410903353302>
- Gil-Flores, J., M. T. Padilla-Carmona, and M. Suárez-Ortega. 2011. "Influence of Gender, Educational Attainment and Family Environment on the Educational Aspirations of Secondary School Students." *Educational Review* 63(3): 345–363. DOI: <https://doi.org/10.1080/00131911.2011.571763>
- Gofen, A. 2009. "Family Capital: How First-Generation Higher Education Students Break the Intergenerational Cycle." *Family Relations* 58(1): 104–120. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2008.00538.x>
- Hamplová, D. and P. Raudenská. 2021. "Gender Differences in the Link Between Family Scholarly Culture and Parental Educational Aspirations." *Sociológia* 53(5): 435–462. DOI: <https://doi.org/10.31577/sociologia.2021.53.5.16>
- Hao, L. and W.-J. J. Yeung. 2015. "Parental Spending on School-Age Children: Structural Stratification and Parental Expectation." *Demography* 52(3): 835–860. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13524-015-0386-1>
- Holmes, K., J. Gore, M. Smith, and A. Lloyd. 2018. "An Integrated Analysis of School Students' Aspirations for STEM Careers: Which Student and School Factors are Most Predictive?" *International Journal of Science and Mathematics Education* 16(4): 655–675. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10763-016-9793-z>
- Jæger, M. M. and R. Breen. 2016. "A Dynamic Model of Cultural Reproduction." *American Journal of Sociology* 121(4): 1079–1115. DOI: <https://doi.org/10.1086/684012>
- Jeynes, W. H. 2007. "The Relationship Between Parental Involvement and Urban Secondary School Student Academic Achievement: A Meta-Analysis." *Urban Education* 42(1): 82–110. DOI: <https://doi.org/10.1177/0042085906293818>
- Kelley, J. and M. Evans. 2000. "Cultural Resources and Educational Success: The Beaux Arts Versus Scholarly Culture." *Australian Social Monitor* 3(2): 41–48. DOI: <https://search.informit.org/doi/10.3316/ielapa.709431154897872>
- Khattab, N. 2015. "Students' Aspirations, Expectations and School Achievement: What Really Matters?" *British Educational Research Journal* 41(5): 731–748. DOI: <https://doi.org/10.1002/berj.3171>
- Kirk, C. M., R. K. Lewis-Moss, C. Nilsen, and D. Q. Colvin. 2011. "The Role of Parent Expectations on Adolescent Educational Aspirations." *Educational Studies* 37(1): 89–99. DOI: <https://doi.org/10.1080/03055691003728965>
- Lazarides, R., J. Viljaranta, K. Aunola, L. Pesu, and J.-E. Nurmi. 2016. "The Role of Parental Expectations and Students' Motivational Profiles for Educational Aspirations." *Learning and Individual Differences* 51(October): 29–36. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2016.08.024>
- Matějů, P. and M. L. Smith. 2009. "The Perceived Value of Education and Educational Aspirations in the Czech Republic: Changes in the Determination of Educational Aspirations Between 1989 And 2003." *Comparative Education Review* 53(1): 13–39. DOI: <https://doi.org/10.1086/593151>
- Matějů, P. and J. Straková. 2006. "Víceletá gymnázia a jejich role v reprodukci vzdělanostních nerovností." Pp. 194–219 in *(Ne)rovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.

- Monsalves, M. J., A. S. Bangdiwala, A. Thabane, and S. I. Bangdiwala. 2020. "LEVEL (Logical Explanations & Visualizations of Estimates in Linear Mixed Models): Recommendations for Reporting Multilevel Data and Analyses." *BMC Medical Research Methodology* 20: 1–9. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12874-019-0876-8>
- Moote, J., L. Archer, J. DeWitt, and E. MacLeod. 2020. "Comparing Students' Engineering and Science Aspirations from Age 10 To 16: Investigating the Role of Gender, Ethnicity, Cultural Capital, and Attitudinal Factors." *Journal of Engineering Education* 109(1): 34–51. DOI: <https://doi.org/10.1002/jee.20302>
- Park, H. 2008. "Home Literacy Environments and Children's Reading Performance: A Comparative Study of 25 Countries." *Educational Research and Evaluation* 14(6): 489–505. DOI: <https://doi.org/10.1080/13803610802576734>
- Raftery, A. E. 1995. "Bayesian Model Selection in Social Research." *Sociological Methodology* 25: 111–163. DOI: <https://doi.org/10.2307/271063>
- Rampino, T. and M. P. Taylor. 2013. *Gender Differences in Educational Aspirations and Attitudes*. ISER Working Paper Series (No. 2013-15).
- Reed, E. J. 2012. *An Examination of The Educational Aspirations Parents Have for Their Children*. University of Iowa (dissertation).
- Sewell, W. H. and V. P. Shah. 1968. "Social Class, Parental Encouragement, and Educational Aspirations." *American Journal of Sociology* 73(5): 559–572.
- Schmitt, S. A., A. M. Simpson, and M. Friend. 2011. "A Longitudinal Assessment of the Home Literacy Environment and Early Language." *Infant and Child Development* 20(6): 409–431. DOI: <https://doi.org/10.1002/icd.733>
- Simonová, N. 2011. *Vzdělanostní nerovnosti v české společnosti. Vývoj od počátku 20. století do současnosti*. Praha: Slon.
- Sosu, E. M. 2014. "Predicting Maternal Aspirations for Their Children's Education: The Role of Parental and Child Characteristics." *International Journal of Educational Research* 67: 67–79. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2014.05.003>
- Spera, C. 2006. "Adolescents' Perceptions of Parental Goals, Practices, and Styles in Relation to Their Motivation and Achievement." *The Journal of Early Adolescence* 26(4): 456–490. DOI: <https://doi.org/10.1177/0272431606291940>
- Spera, C., K. R. Wentzel, and H. C. Matto. 2009. "Parental Aspirations for Their Children's Educational Attainment: Relations to Ethnicity, Parental Education, Children's Academic Performance, and Parental Perceptions of School Climate." *Journal of Youth and Adolescence* 38(8): 1140–1152. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10964-008-9314-7>
- St. Clair, R., K. Kintrea, and M. Houston. 2013. "Silver Bullet or Red Herring? New Evidence on The Place of Aspirations in Education." *Oxford Review of Education* 39(6): 719–738. DOI: <https://doi.org/10.1080/03054985.2013.854201>
- Strand, S. and J. Winston. 2008. "Educational Aspirations in Inner City Schools." *Educational Studies* 34(4): 249–267. DOI: <https://doi.org/10.1080/03055690802034021>
- Šafir, J. 2012. *Mechanismy mezigenerační reprodukce nerovností*. Praha: Slon.
- Trusty, J. 2002. "African Americans' Educational Expectations: Longitudinal Causal Models for Women and Men." *Journal of Counseling and Development* 80(3): 332–345.
- Van de Werfhorst, H. G. 2010. "Cultural Capital: Strengths, Weaknesses and Two Advancements." *British Journal of Sociology of Education* 31(2): 157–169. DOI: <https://doi.org/10.1080/01425690903539065>
- Van de Werfhorst, H. G. and S. Hofstede. 2007. "Cultural Capital or Relative Risk Aversion? Two Mechanisms for Educational Inequality Compared." *The British Journal of Sociology* 58(3): 391–415. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2007.00157.x>

- Vryonides, M. 2007. "Social and Cultural Capital in Educational Research: Issues of Operationalisation and Measurement." *British Educational Research Journal* 33(6): 867–885. DOI: <https://doi.org/10.1080/01411920701657009>
- Wollscheid, S. 2013. "Parents' Cultural Resources, Gender and Young People's Reading Habits. Findings from a Secondary Analysis with Time-Survey Data in Two-parent Families." *International Journal About Parents in Education* 7(1): 69–83. DOI: <https://doi.org/10.54195/ijpe.18204>
- Wooldridge, J. 2009. *Introductory Econometrics: A Modern Approach*. South-Western Cengage Learning.
- Yamamoto, Y. and S. D. Holloway. 2010. "Parental Expectations and Children's Academic Performance in Sociocultural Context." *Educational Psychology Review* 22(3): 189–214. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10648-010-9121-z>

Authors

Dana Hamplová works at the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences. Her research focuses on quantitative sociology, especially on the topics of family, quality of life, health, social inequalities and religion. She has been the principal investigator of a number of grants awarded by the Czech Science Foundation or the Technology Agency of the Czech Republic.

Contact: dana.hamplova@soc.cas.cz

Lucie Marková (Hrubá) worked at the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences from 2014 to 2018. As a researcher, she participated in the Czech Household Panel Survey (CHPS), which is the data source used in this text.

Contact: lucieHrubka@gmail.com

Nabídka rukopisů

Rukopisy textů zasílejte na e-mailovou adresu: socstud@fss.muni.cz. V průvodním dopise, prosím, uveďte svou kontaktní adresu, telefonní číslo a aktuálně užívanou e-mailovou adresu. O přijetí rukopisu redakcí budete informováni e-mailem.

Přijímáme odborné studie a recenzní stati (5000–8000 slov), recenze (do 3000 slov), zprávy a informace (do 2000 slov), rozhovory a kratší eseje.

Vedle vlastního textu a abecedně řazeného seznamu literatury musí rukopis obsahovat také anglický název, český i anglický abstrakt (cca 150 slov), 3–7 klíčových slov v anglickém jazyce a krátký medailon autora/autorky (max. 7 řádků).

Akceptujeme texty v českém, slovenském a anglickém jazyce.

Guidelines for contributors

We accept original, previously unpublished articles (5000–8000 words, including references, notes and appendix), review studies (up to 3000 words), book reviews (up to 2000 words), and conference reports and other academic texts (up to 2000 words). Submissions should be sent electronically in .DOC, .DOCX or .RTF format to the editors. The cover letter should provide the full address and contact information, including e-mail address, for each author.

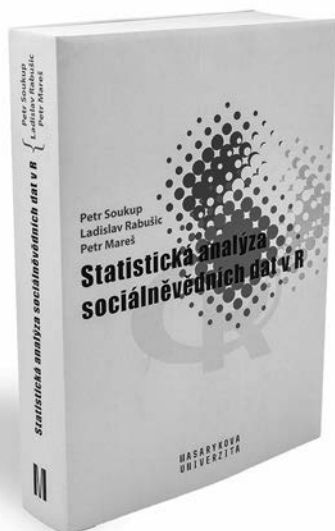
We accept papers in Czech, Slovak (for Czech issues) and English (for English issues). All manuscripts and submissions are to be sent by email to socstud@fss.muni.cz.

Religio: Revue pro religionistiku

- mezinárodní recenzovaný časopis publikující příspěvky z oblasti akademického studia náboženství
- nejstarší religionistické periodikum v ČR vydávané nepřetržitě od r. 1993
- zařazeno v databázích Scopus a ERIH PLUS
- vychází dvakrát ročně; přijímá příspěvky v angličtině, češtině a slovenštině
- režim otevřeného přístupu; obsah časopisu je volně přístupný v Digitální knihovně FF MU
- vydavatel: Česká společnost pro religionistiku ve spolupráci s Ústavem religionistiky FF MU

<http://www.casr.cz/religio.php>
religio@phil.muni.cz

Statistická analýza sociálněvědních dat v R

Petr Soukup, Ladislav Rabušic, Petr Mareš

Žijeme ve světě, který je prodchnut daty. Data se stala tak pevnou součástí života jedince i společnosti, že dnes mluvíme o datové revoluci. Schopnost rozumět datům a umět je analyzovat se stává životní nutností, obzvláště u lidí s vysokoškolským diplomem. Specifickým druhem dat jsou data statistická.

Nakladatelství Munipress Masarykovy univerzity vydalo již třetí publikaci, která se věnuje analýze sociálněvědních dat. První dvě učebnice popisují v základním a pokročilém kurzu zpracování dat v prostředí SPSS. Z těchto úspěšných a oceňovaných svazků vychází nová, třetí učebnice, popisující zpracování dat v prostředí R, určena studentům a vědcům sociálněvědních oborů.

Pro výpočty je užíváno prostředí R (freeware), zejména skrze tzv. R Commander. Kromě úvodu do práce s R a R commanderem obsahuje kniha základní postupy pro popis a úpravu dat a poté základní analytické postupy sociálněvědní statistiky, konkrétně t-testy, analýzu rozptylu, korelační a regresní analýzu (včetně modelu logistické regrese). Je zakončena kapitolami o faktorové analýze a seskupovací analýze.

492 stran, 16 × 23 cm, vazba brožovaná

STUDIE

Frank Heuts, Annemarie Mol

Co je to dobré rajče: Případová studie hodnocení v praxi

Matouš Jelínek

Vzdělávání jako nástroj rozvoje: vzdělávací strategie a pedagogická autorita neziskových organizací v práci s romskými dětmi a mládeží

Marie Schindler, Vojtěch Pelikán

Dilemata zelené matky: proměna environmentálně příznivého spotřebního chování očima prvorodičky

Martina Kolářová Veverková

Prekarita práce v období pandemie Covid-19 v perspektivě struktury a subjektivity

Dana Hamplová, Lucie Marková

Parental Aspiration, Book Ownership, and Scholarly Culture